

prema njemu. Već te večeri prelomio je u sebi: oženiću se jedino njom! Bila je to Jovana.

Od kada je Jovan doveo iz Rumunije, nije žalio vremena ni para da od nje napravi damu i izglednu priliku. Rad u bolnici, a posebno Bonin i široki krug poznanika koje su stekli, olakšao im je u mnogom da je uvedu u bolje društvo. Nisu dugo čekali, pojavili su se i prvi prosci. Uglavnom deca imućnih roditelja iz samog sela, ali i učeni i školovani ljudi iz grada. Jovana je sve to primala kao zabavu. Sa svakim je flertovala, svakom davala nadu, a na kraju ga odbijala. Svoje ne baš veliko školsko obrazovanje prikrivala je svojim izgledom, a posebno dečijom neozbiljnošću. Sve je za nju bila samo dečija igra, šala i smeh. Poseban šarm njejoj pojavi davao je način izgovaranja pojedinih reči, jer ona je tek učila srpski.

Kada se jednog dana na vratima pojavio Mile da je zaprosi, glatko je bio odbijen. Bez velikog novca i položaja, on se nije uklapao u Jovanove planove. Za mišljenje Jovanu niko nije ni pitao. Smatrali su, da se to nje najmanje tiče.

Nekoliko dana posle tog događaja, Jovana je nestala iz kuće. Sumnja je odmah pala na Mileta. I bili su u pravu, ali se nazad nije moglo. Jovana se vratila kući samo dok se pripremi sve što je potrebno za svadbu. Bilo je to veliko razočarenje za celu kuću. Bonini i Jovanovi snovi da će im zet biti doktor, inženjer ili advokat, pali su u vodu. To svoje razočarenje Jovan nije krio. I na dan samog venčanja pokušao je da rasturi svadbu. Od miraza dao joj je da ponese samo svoju garderobu. Njivu koju je bio prepisao na njeno ime, već sutradan po venčanju, povratio je u sudu u svoje vlasništvo.

4.

Prošla je skoro čitava godina otkako je Jovana došla u kuću, a Mile se još nije zaposlio. Danima ne izlazi iz sobe. A i Jovana kao da ne živi u kući, niti govori, niti šta pomaže. Stana, prvih meseci, ne govori ništa. Misli, proći će i to, vole se deca. Ali što vreme više odmiče, sve joj teže pada, sama čisti, pere, kuva, pomoći ni od koga. Novca više nema. Pozajmljuje od brata Mate, od Vuke, ali je već stid, nema odakle da vrati. Stid je i od ostale rodbine, od komšija koji već svašta šapuću. Na prekore da nemaju više šta da jedu, da ide i nađe neki posao, Mile odgovara: „Nema posla, tražio sam.“

Odnosi u kući postajali su sve gori. Mileta niko ne može da prepozna, drugi čovek. Posle nekoliko svađa sa bratom, a posebno žučnom sa snajom, Vuča najavi odlazak za Niš i ubrzo ode. Ode i poslednja Stanina uteha i pomoć. Ni saveti ni molbe, ništa ne pomažu, Mile tera po svom. Svađe sa snahom sve češće i žešće, a Mile uvek na ženinoj strani. Usamljena u svojoj sobici Stana preživljava najteže trenutke svoga života. Teže i od Najdanove smrti i od Stojanovog samoubistva. Muči je saznanje da sve što je svojom mukom kroz život stekla, lagano gubi, da čak i ljubav, koju je godinama gajila u svojoj duši prema sinu, polako nestaje.

Nadala se pomoći, unučićima. Sada više nema čemu da se nada, a bez nade nema ni svrhe da živi. Oseti se prevarenom od svih, pa i od samog Boga. Razmišljajući tako u samoći, padaju

joj na pamet svakakve misli, svakojaka pitanja: „Nije li se, radeći mukotrпно kroz čitav život da izvede decu na put, isuviše nadala? Zašto tako često onaj ko se nada, bude prevaren? Zašto je svaka nada, toliko povezana sa obmanama i lažima? Da li je i večni život, posle smrti, samo prazno nadanje i laž? Da li je sve oko nas samo obmana? Izgleda da ništa nije kako izgleda da jeste. Izgleda da nas i sopstvena čula obmanjuju. Osećanja ne idu sa razumom. Pa kako onda živeti, kome verovati, kad ni srcu ne smeš?!“

Iznemogla, kleče pred slavskom ikonom Savice, prekrsti se i poče da se moli:

„Bože, daj mi suze. Daj mi da mogu da zaplačem. Zašto si mi suze oduzeo? Sa suzama mi je bilo lakše. Oprosti, za sve moje malopredašnje grešne misli, za moje sumnje u tvoju dobrotu i pravdu. Oprosti, jer na trenutak, u ovoj mucu, ne znam šta govorim. Pruži mi Bože, opet svoju ruku i povedi putem kojim si me i do sada vodio.“

Sledećeg jutra Stana je skrušeno ušla u Konjičku kasarnu i zatražila prijem kod pukovnika Dragutina. Objasnila mu je svoju tešku materijalnu situaciju ne spominjući Mileta i probleme sa njim i zamolila da joj nađe bilo kakav posao. Svesna je činjenice da je pored očiju u glavi slepa, hoće reći nepismena i da je zato spremna da prihvati bilo kakav fizički rad. Već od sledećeg dana Stana je dolazila svako jutro u kasarnu, provodeći čitav dan pored korita prala veš. Nije se žalila nikome da joj je teško. Provodila je najviše vremena u kasarni, gde se i hranila u vojničkoj kuhinji. Mnogo joj je bilo teže kada bi se vratila kući i ugledala Mileta kako preko plotu nudi komšijama šerpe i lonce, govoreći:

– Daj mi brašno koliko šerpa uhvati, a šerpu zadrži.

Trampio je Mile svakodnevno jednu po jednu stvar za namirnice, ne želeći da napusti Jovanu ni za kratko i ode da nešto zaradi. Trampio je, prodavao i od toga živeo. Stana je iz prikrajka gledala čuteći, a sa svakim delom nameštaja, sa svakom posudom koju je Mile otuđivao nestajao je i deo nje same. Sve te stvari za nju su bile

žive. Bile su deo njene prošlosti, njene mladosti, radovanja i uspomene. I kao što su sobe ostajale sve praznije, tako je i njena duša ostajala sve opustošenija i siromašnija. Nestalo je ono što je najviše ispunjavalo njenu dušu: nada i ljubav prema sinu. Nije mrzela sina, ne daj Bože. Osećala je samo sve više neku pustoš u duši, neki čudni mir i ravnodušnost. Ali još uvek nije prestala da muči sebe, noćima razmišljajući, da li je to neka njena greška ili je to ljubav, tolika ljubav prema Jovani, da je od njenog sina napravila roba, lišila ga svega razumnog. Lišila ga ljubavi prema bilo kome drugom, osim prema ženi. Lišila ga poštovanja, ostalih drugih ljudi, majke, pa čak i samoga sebe. I ko zna po koji put je završavala svoju misao da to ne može biti ljubav. Ljubav oplemenjuje, ne pustoši. Možda je ljubomora, strah da je ne izgubi? Opsednutost. A onda opet ponavljala: „Neću da verujem u vradžbine i gatare, ali moram, oprosti mi, Bože, da verujem da si ti tako hteo! A zašto, to samo ti znaš.“ Provodeći dane usamljeno, ne želeći da smeta nikome, čekala je samo dan, kada više neće biti ničeg što bi Mile mogao da promeni za hranu ili proda. Naslućivala je kakav će to biti kraj.

Jednog dana presreli su je nepoznati ljudi, dok se umorna vraćala sa posla i saopštili da će morati uskoro da se iseli, jer je kuća prodana. Posle nekoliko dana Stana je napustila kuću. Nisu je više viđali u kasarni na poslu, a ni u varoši. Jednostavno je nestala i o njoj niko nije znao ništa.

Dok je čaršija nagađala šta se stvarno desilo sa Stanom, o Miletu se sve znalo. Ubrzo posle majčinog odlaska i sam je napustio kuću i uselio se u drugu, koju je kupio na samoj periferiji grada. Bila je to mnogo manja i skromnija kuća od one koju je prodao. Način života nije izmenio. Bez posla, provodio je čitav dan pored Jovane.

Niko im nije dolazio, niti su nekog posećivali. Osuđivani od okoline, mnogo više od rodbine, živeli su svoj usamljenički život, trošeći ono malo para, što im je ostalo od prodaje kuće.

Nakon nekog vremena Stana se javila iz Bora i ubrzo došla u Zaječar sa sestrom od ujaka Žike, Danom, kod koje je provela sve vreme otkada je otišla od kuće. Pri susretu sa rodbinom odmah je naglasila da o sinu ne želi ništa da čuje. Došla je samo da ih obavesti da će se i po treći put udati i nastaviti da živi u Boru. Udaće se, kako je rekla, za Pavla Kaminjina, belogardejskog oficira, koji je bežeći od boljševika, na kraju našao utočište u Borskom rudniku.

Pavle je bio čovek srednjeg rasta sa providno plavim očima, zlatno žutom kosom i dugim, plavim, negovanim brkovima. Već u poodmaklim godinama, jedva je i sam čekao da osnuje porodicu. Bez ikakvog kontakta sa domovinom, bez ijednog rođaka, oduševljeno je prihvatio da osnuje brak sa Stanom. Ubrzo, dobio je od fabrike stan, kupio ono najosnovnije, jer Stana sem garderobe nije imala ništa svoje, i započe novi život.

Stana nije htela mnogo da govori o sebi. Rekla je Pavlu samo ono najnužnije. Sve svoje doskorašnje muke i probleme duboko je potisnula u sebe, sakrila od svih ostalih, a sama prividno mirno i spokojno nastavila da živi uz Pavla.

5.

Nakon nešto više od godinu dana otkako se Stana preudala, u jedno letnje predvečerje, na njenim vratima pojavio se Mile. Pored njega, sa detetom u naručju stajala je Jovana.

Vrata su bila otvorena i Stana ga je videla čim je ušao u dvorište. Kada se pojavio na vratima, okrenula je glavu na drugu stranu. Ugledavši nepoznatog čoveka Pavle skoči sa stolice i pođe prema njemu. Mile i ne pogleda Pavla. Stajao je i dalje na vratima gledajući u majku, očekujući bar njen pogled. Ali se ona nije okrenula. Gledala je negde u prazninu, u prošlost, koja joj se na tren vratila i podsetila na sve preživljeno i propaćeno.

Mile uze dete iz Jovaninog naručja, pa pride nekoliko koraka bliže majci. Ispruži ruke prema njoj, kao da joj nudi dete, ali ona ga ne prihvati, čak ni ne pogleda. Još uvek držeći ruke ispružene sa detetom, skoro nečujno, tužno i molećivo, jedva prošapta:

– Majko, vidi, dobio sam sina!

Stana i dalje gleda u daljinu i ne okrećući glavu, usplahireno, drhtavim glasom odgovori:

– Lepo, sine. Neka ti je živ i zdrav, pa neka i on tebi uradi ono što si ti meni.

Pavle shvati da je to Mile, njen sin, i priskoči da prihvati dete. On mu ga pruži sa tužnim osmehom, još uvek gledajući prema majci. Dete ne zaplače. Samo se zagleda u dva duga plava brka, pa se obema rukama uhvati za njih.

Tako je Mile posle prodaje i druge kuće i sveg pokućstva, proćerdavši očevinu, uz suze i kajanje, izmolio od majke bar prividan oproštaj.

U obližnjem naselju, između Aleksine kafane i Miloša sajdžije, preko puta bagremara, iznajmio je jednu veću sobu i započeo novi život. Nemaština i beda naterali su ga da se prihvati najtežeg posla, kopača rude u jami. Novorođeno dete ili možda beda u koju je zapao učinili su čudo, postao je sasvim drugi čovek, svestan svoje situacije i odgovornosti. Predanim zalaganjem na radnom mestu, brzo je bio zapažen i nešto bolje nagrađen, mada je to još uvek bilo nedovoljno za normalan život. Posao kopača rude u utrobi zemlje bio je najmanje plaćen posao, a uslovi rada podsećali su na sam pakao: večiti mrak ublažen karbitnim lampama, previsoka temperatura i uvek smrdljiv, prljav vazduh. U prašini ili vodi sa zadahom sumpora, koja im je dopirala do članaka, ljudi su lopatama utovarivali iskopanu rudu u vagončice koje su po šinama vukli konjići, koje nikada nisu izvodili na svetlo dana jer bi sigurno oslepeli. Česti odroni i povremene pojave gasova, vode i požara uzimali su svoj danak. Na borskim udžericama često je vijorila crna zastava. Ceo kraj okolo šahte, odnosno okna Šistek, kako su ga zvali, zaudarao je na karbid i smrt. Nenaviknut na rad, a posebno pod tako teškim uslovima, Mile je sa mukom podnosio svoj položaj, ali se nije žalio. Osećao je veliku grižu savesti, za sve što je nepromišljeno učinio u prošlosti, majku i sebe doveo u ovako težak položaj, pa je ovaj mukotrpan posao što ga je radio, smatrao samo kao nužno vraćanje duga, kao iskupljenje.

Za razliku od Zaječara, divnog gradića između Kraljevice i Timoka, Bor je ličio na još nesređenu radničku koloniju. Sa neregulisanom kanalizacijom i vodom, sa ponekim kućerkom, novoizgrađenom fabričkom ili stambenom zgradom, u nizu od osam stanova nalik baraci, ličio je na ogromno nesređeno gradilište. Potok sa dubokim strmim obalama, na kojima je bila i po neka

kuća, delio je Bor na dva dela. Ali on nije delio samo grad, delio je i ljude, na obične i na privilegovane. Vile i sve značajnije zgrade, građene su na levoj strani potoka, daleko od njegovih strmih obala. Nikada se nije desilo da se neka značajnija ličnost doseli na desnu obalu potoka, rezervisanu samo za radnike. Teško je bilo živeti u toj novoformiranoj varošici, koja je tek dobijala obrise gradića, i koja se toliko mnogo razlikovala od ostalih srpskih varošica u svemu: načinu građenja kuća, poreklu ljudi koji su u njima živeli, verama i običajima, pa i načinu snabdevanja i cenama. Čak je i vazduh koji su udisali bio drugačiji nego u ostalim mestima, jer je iz visokog dimnjaka danonoćno kuljao gusti sumporni dim koji je zagađivao, ne samo, Bor, nego i okolinu. Kakav će vazduh udisati, zavisilo je samo od pravca i jačine vetra. Ekologija Francuze, koji su gazdovali rudnikom nakon završetka Prvog svetskog rata, nije interesovala. Brinuli su samo da se iz Borskog rudnika izvuče što više zlata i bakra. U znak zahvalnosti za učinjene neke usluge, omogućavali su svojim ljudima da otvaraju razne kantine i radnje, u kojima su cene bile duplo veće nego u drugim gradovima. Oni su se, pak, snabdevali u svojoj prodavnici, koju je narod prozvaio „Francuski magacin“.

Ispod tog „Francuskog magacina“ i uvek prljave i bučne kafane, a nad samim potokom, Mile je iznajmio novi stan. Bila je to kuća u tri nivoa, nalik na brod. Dve daščane terase, spojene drvenim stepenicama, na čijim krajevima su bili zajednički klozeti, škripale su i ljuljale kad god bi se na njih zakoračilo. Sobe poredane jedna pored druge duž terase, više su pristajale kuplerajskim potrebama obližnje kafane, nego za stanovanje. U tim sobama bilo je svakojakog sveta: prolaznika i sezonskih radnika, belosvetskih protuva, ali i pristojnog sveta. Sve ih je povezivala ista sudbina, bili su sirotinja, koja sebi nije mogla da priušti ništa bolje. U toj trošnoj, ružnoj kući, oko koje je uvek bila gomila đubreta i razbijenih flaša, počela su prva Mićina saznanja o životu. Mile je učio

i vaspitavao svog sina Miću onako kako je i njega Stana, potajno se nadajući da joj se kletva nikada neće ispuniti.

Mići je bilo skoro pet godina kada je „ozbiljno“ počeo da obraća pažnju na svoju okolinu. Osluškivao je razgovore, za kratko razmišljao o njima i donosio svoje zaključke. Radoznao, a nevičan da sam nađe odgovore na sva pitanja, nesmotreno bi se umešao u razgovor starijih i zatražio objašnjenja. Odgovor je skoro uvek bio:

– Zini da ti kažemo.

Nije zevao, ali zato verovatno, nije odgovor nikad ni dobijao. I bez tih odgovora, on je sasvim dobro znao šta se oko njega dešava. Slušajući majku kako priča, tačno je znao koja je od komšinicica bila „krava“, a koja „koza“, ma da on na njima tu razliku, bez obzira koliko se trudio, nije mogao da uoči. Uočio je neko novo osećanje. Bila je to briga i nekakav strah za ocem. Za to je opet bilo krivo njegovo osluškivanje. U rudniku, gde mu je otac radio, povremeno su se dešavale nesreće i o tome se veoma često razgovaralo. Strah, u kući stalno prisutan, da se Miletu nešto ne desi, potpuno se preneo i na njega. Kada je jednog dana Mile došao sa posla i ispričao da više neće raditi u jami, da je premešten u Glavnu mašinsku, svi su se radovali. Na Miću nisu obraćali pažnju, a on se radovao više od njih.

Postepeno, sve su više postajali srećna porodica. Mile je više zarađivao i kupovao ono što je bilo najpotrebnije, u kući je vladala harmonija i ljubav, a Jovana je bila vesela i često se tako glasno smejala da je Mile morao da je stišava. Počeli su da im dolaze gosti i rođaci, i oni su sve češće odlazili kod njih, posebno kod Stane, koja nikada više nije spomenula Miletu ono što se nekada desilo između njih. Mile joj je bio zahvalan zbog toga i u svakoj prilici ukazivao veliko poštovanje. Mića se najviše radovao tim posetama. Razlog je bio deka Pavle, uvek vidno obradovan što ga vidi. On mu je i posvećivao najviše pažnje.

Jednog dana došla je iz Niša Mićina tetka Vuka, koju on nije poznavao. Znao je samo da je i ona iz istog razloga, kao i njegova baka, bila ljuta na Mileta. Stana ih je pomirila i ona mu je uz puno suza sve oprostila. U znak zahvalnosti Mile je dozvolio da Miću povede sa sobom u Niš. Vuka je imala dosta majčinih osobina. Bila je stroga i nije dozvoljavala nikakve pogovore. Ali za razliku od majke, nije krila svoja osećanja i nežnost. Nesrećna zbog dva rano izgubljena deteta, volela je i mazila Miću kao svoje rođeno. Njegov teča Mihal Lašić, vodio je šnajdersku Oficirsku zadrugu i često ga je vodio sa sobom na posao. On bi se tome posebno radovao, jer bi se do mile volje mogao da igra sa zlatnim dugmadima i oficirskim epoletama, ponavljajući stalno da će kad poraste biti samo oficir. Nedeljom je oblačio novo odelo, u kome se baš nije sjajno osećao i obavezno sa tetkom i tečom odlazio u pozorište ili u bioskop, gde je uvek dobijao svilene bombone da sedi miran i da se ne vrti. Za tih nekoliko meseci koje je Mića proveo u Nišu, spoznao je bezgraničnu ljubav i bio bezbrižno i srećno dete.

Ali kao što je to obično u životu, sreća kratko traje. Brzo po povratku u Bor, počelo je sve više da se priča o ratu, o strahotama iz onog prošlog, o mobilizaciji. Onaj skoro zaboravljeni strah za oca, ponovo se pojavio. Osluškivao je Mića šta se u kući priča, pratio pogledom sve šta se dešava ne bi li nešto više saznao.

Jednoga dana, Mile se nije vratio sa posla. Očekivao ga je, ali on nije došao ni to veče ni sutradan. Shvatio je da mu je otac otišao u rat o kome se toliko pričalo. Uveče, kada je pošao na spavanje, kleknuo je pored kreveta i sklopljenim rukama počeo da moli Boga da mu vrati oca.

Sutradan su Jovana i Mića prešli kod bake i deke. Oni su imali stan u Novoj koloniji, u jednoj od onih zgrada koje su bile poredane u red i ličile na barake, a koje su zvali „grupe“. Između tih „grupa“, na petnaestak metara od ulaza u kuću, nalazile su se šupe i klozeti. Zgrade su bile poredane tako u redove po dužini,

na više od kilometra. Svaki stan sastojao se od kuhinje, u kojoj je bio beton i sobe sa brodskim podom. Ispred samog ulaza, duž cele zgrade, protezao se nepokriveni betonski kanal za odvod vode. Druge kanalizacije nije bilo. Ispred su bile bašte širine stana, oivičene drvenim tarabama. Te bašte su bile jedini ukras okoline i zaštita od smrada, koji se širio iz stotinjak klozeta i septičkih jama, čiji se sadržaj prelivao na samu ulicu. Vodom su se snabdevali sa pumpi postavljenih duž naselja. Od Staninog stana do najbliže pumpe bilo je više od dvesta metara.

Sa desne strane nalazila se Osnovna škola „Kralj Petar“. Sa donje strane prozor je gledao na Glavni put koji je vodio od centra ka izlazu iz Bora i na duboku i široku razvalinu potoka, pored koje je put prolazio. Gornji prozor gledao je u baštu, a preko nje u vrata šupe i klozeta.

Iz škole je stalno dopirala dečija graja, povremeno nadjačana piskom lokomotive i kloparanjem voza koji je u blizini prolazio. Školsko dvorište, ali češće ti smrdljivi prolazi između „grupa“, bila su mesta na kojima su se deca sastajala i igrala.

Na nekoliko minuta pre dva sata, čula bi se snažna eksplozija mina, sa obližnjih brda „Tilva roš“ i „Tilva miča“, posle čega bi se čuo zvuk sirene, koji je označavao kraj rada smene. Ulice bi se tada napunile radnicima, prljavim i umornim od napornog posla, koji su žurili svojim kućama. Deca su istrčavala na ulicu i sačekivali svoje, Mića svoga deku, kome se i ranije radovao, a posebno od kada mu je otac otišao u rat. U njegovom zagrljaju osećao se srećnim i sigurnim. Isuviše je bio mali da bi razmišljao o tome da li su krvna veza, pravi rod ili samo prolaznici koji su se susreli na krivudavom puteljku života. Sve mu se više radovao i sve ga je više voleo. A on, doskora potpuno sam bez igde ikog, već u poodmaklim godinama, sa slovenskom dušom punom ljubavi koju nije imao kome da pruži, beskrajno ga je osećao svojim. Bio je presrećan kada bi ga ugledao kako mu trči u zagrljaj. Svakim

danom radovali su se jedan drugom sve više, sve više postajali rod i familija.

Nije mnogo vremena prošlo, Mile se vratio iz rata. Svojim dolaskom u kuću je uneo radost, ali i strah i nemir. Strah od žandara koji su i dalje tražili dezertere, iako se vojska raspala i sami oficiri ih pustili da se vrate svojim kućama. I nemir zbog priča da Nemci samo što nisu ušli u Bor. Ceo grad bio je pritisnut strahom od neizvesnosti i pitanja šta će biti sutra. Ljudi preplašeni skupljali su se u grupice, šaputali i raspitivali: šta je sa vojskom, hoće li braniti Bor? Mile u poverenju objašnjavao je komšijama: ma kakva vojska, nema vojske. Vojska je došla do Žagubice i tu se raspala. Oficiri rekli da ide ko gde hoće, ali da se izbegavaju žandarmi. Ljudi pobacali fišeklije sa municijom, puške, šlemove. Nagrnuli po okolnim kućama i pojatama, traže civilnu preobuku. Za stari džemper, pantalone davali su i sat i prsten sa ruke. Svako se snalazio kako je znao. Svi su se vratili svojim kućama i pre nego što su i omirisali barut. I ovo malo vojnika što je ostalo u Boru razbežalo bi se, nego ne sme od žandara – jure ih.

6.

Iznad „Velike krivine“, iza osnovne škole, malo dalje od pruge, užurbano se kopalo i nešto radilo u utrobi brda. Teška limena vrata zatvarala su ulaz. Narod je šaputao da su to skloništa. Šuškalose da je ceo Borski rudnik miniran. Neki su govorili samo fabrički dimnjak, ogroman, visok, prodire u oblake. Pun je, kažu, eksploziva. Kada ga budu rušili otpašće pola borskih plafona, a možda će se srušiti i poneka zemljana udžerica nad borskim potokom.

Na zidovima kuća u gradu bili su izlepljeni proglassi, objašnjenja:

„Isprekidano zavijanje sirena je znak za uzbunu. Dužnost je svakog, da se što pre uputi u gradsko sklonište ili odgovarajući podrum. Ako se oseća čudan miris: slačice, belog luka ili slično, treba odmah staviti gas masku, a u nedostatku iste, usta i nos prekriti mokrim peškirom. Dug, otegnut glas sirene, znak je prestanka uzbune.“

Pojedini bivši direktori, načelnici i šefovi, uglavnom zaostali Francuzi, užurbano su napuštali grad. Za njima vlasnici velikih radnji, imućni trgovci i gazde. Sirotinja je ostala da čeka.

Radnje su bile zatvorene. Pekare nisu radile. Cene skočile do neba. Ljudi su se povlačili u kuće čim prvi sumrak padne. Skupljali se kod komšija kraj retkih radio aparata. Slušali vesti i prepričavali.

Oko ponoći počela su da pucaju stakla izloga i vrata većih radnji. Među prvima „Tivarova“ i „Mitićeva“, za njima „Batina“ i sve ostale.

Narod je bojažljivo izlazio iz kuća u noć. Na ulici sve je veća gužva. Zandarma nema, kao da su i oni otišli. Ili se boje da se susretnu sa razjarenom masom? Ni trgovci, koji nisu otišli, ne smeju da se pojave. Masa je iz radnji iznosila sve što joj padne pod ruku. Ispred radnji, na trotoarima, prosuto brašno, pocepane kese sa šećerom.

Otimalo se i kralo do pred samu zoru. Radnje zjape prazne, sa prevrnutim tezgama i vitrinama, kao da je kroz njih oluja protutnjala.

Pred jutro opet mir. Na ulici samo poneki znatiželjnik, gleda i krsti se.

Stana pretura po kutijama od cipela, traži slike u uniformi i vojna dokumenta, bukvice i ostalo. Cepa ih i baca u vatru, a pepeo razgrće. Mićino dečije vojničko odelo koje je dobio od deda Mate iz Zaječara i često nosio poslednjih dana pred rat, Stana makazama seče na komade i gura u vatru.

Oko podne sirena je najavila uzbunu. Ljudi istrčali uplašeni ispred svojih kuća, ne znaju kuda će. Neki kažu da je proba, drugi da će bombardovati grad. Ispred skloništa Miloško poreznik smiruje ljude da ne dižu paniku. Objasnjava da će aktivirati mine, da sruše dimnjak, pa ljudi radi bezbednosti treba da se sklone.

Narod ulazi u brdo. Miloško viče da čelo ide napred kako bi stali svi. Da se ne boje, jer i na drugom kraju tunela ima izlaz. U skloništu polumrak. Miris sveže zemlje i truleži golica nozdrve. Čuje se žubor vode što pored zidova otiče. Zidovi vlažni i lepljivi. Plač dece i kuknjava žena, strah da će ih sve zatrpati, ne prestaje. Po ko zna koji put pitaju da li je sigurno da na drugom kraju ima izlaz? Neko opominje da je opasno stajati blizu ulaznih vrata.

Uplašen Mića stoji pored majke. Baka nije htela da pođe, a ne zna gde su otac i deka. Sve više steže je za ruku iz straha da se u ovoj masi naroda ne izgubi. Žagor se malo stiša. Čuje se samo kako majke umiruju decu. Svi iščekuju!

Začu se prva eksplozija. Za njom još nekoliko. Narod očekuje još, ali se vrata uz škripu otvaraju. Svetlost se probija duboko u

sklonište. Sirena otegla, nikad kraja. Narod izlazi i prvo gleda u dimnjak. On kao da je još viši. Stoji i prkosi. Jedan dobacuje:

– To su moji Crnotravci zidali, neće ga lako srušiti.

Milojko opet više da se razilaze, da se ne zadržavaju pored ulaza i tako smetaju da i drugi izađu. Mnogi negoduju što su uopšte i ulazili unutra, jer ovo i nije bila prava uzbuna, nego samo vežba, a vojska će u noć između 9. i 10. minirati glavne pogone.

Posle aktiviranja mina i uništavanja glavnih postrojenja 10. aprila u noć, vojska, koja se nije razbežala i još se nalazila u Boru, počela je evakuaciju. Na prilazu Boru, „Četvrtom“, kako su ga Borani zvali, više nema topova ni vojske. Položaj za odbranu zauzeo je samo jedan žandarmerijski vod.

Grad se umrtvio, zanemio. Ne čuju se uobičajeni zvuci iz pogona elektrolize, flotacije, površinskih kopova. Na ulicama retki prolaznici, uplašena i ozbiljna lica, negde žure. Sve kapije i vrata zaključani, samo iza zavesa proviruju ljudi u očekivanju. Već je četvrti dan kako je vojska napustila grad.

Nešto pre podneva, čula su se pušaranja iz daljine. To žandarmerijski vod pokušava da zaustavi Nemce. Sa „Četvrtog“ stiže vest da su poginula dva žandara i da su se Nemci probili i idu prema Boru. Tišina za kratko. A onda se iza krivine pojavio prvi motocikl sa prikolicom iz koje viri cev mitraljeza. Za njim još nekoliko, pa borna kola. Zaustavljaju se ispred osnovne škole. Drugi nastavljaju put prema centru. Pristižu i kamioni sa vojnicima i topovima koje vuku za sobom. Škripa tenkovskih gusenica i brundanje motora uliva među ljude panični strah. Iz jednog od kamiona iskaču nemački vojnici i idu prema školi. Sa natučenim šlemovima do ušiju, iz daljine, svi su isti lica im se ne vide. Iz nesnosne buke probija se samo oštar kreštavi glas nekakve komande.

Na Glavnom putu kolona stoji već nekoliko minuta. Vide se grupice vojnika i oficira koji se nešto dogovaraju. Jedan deo kolone, uglavnom kamioni sa vojnicima, izdvoji se i stade ispred

samog ulaza u školsko dvorište. Grupica civila bojažljivo prilazi koloni. Neki besprekorno govore nemački. Tapšu vojnike po ramenima i žele im dobrodošlicu.

Na kapiji osnovne škole postavljena straža, šeta vojnik sa malingeverom. Iz učionica, iz kojih je nekada dopirao žagor đaka, sada se čuje galama vojnika i isprekidana pesma na meštanima nerazumljivom jeziku.

Prošlo je nekoliko dana. Nemci su potpuno preuzeli vlast, a na ključna mesta postavili nove ljude. Očigledno je da su i pre nego što su došli u Bor imali ovde svoje ljude u gradu koji su pripremali teren za njihov dolazak. Kao i u prethodnim ratovima, kao i uvek nade se jedan broj naših ljudi koji, iz samo njima znanih razloga, nude svoje usluge okupatoru.

Nemci se razmileli po gradu, razgovaraju sa meštanima. Izgledaju sasvim pristojno. Dok je Mića šetao sa majkom, jedan od njih im je prišao, pomilovao ga i dao parče čokolade. Majka mu je kazala da se vidi da su to fini ljudi i da ni najmanje ne liče na onakve kakvim su ih predstavljali.

Na banderama u centru montirani su zvučnici, koji preko celog dana sviraju nemačke koračnice i povremeno pozivaju stanovnike na lojalnost novoj vlasti i obavezu da se svi sposobni za rad odmah prijave na svoja stara radna mesta. Ko se ne bude pridržavao ove naredbe, biće poslat u Nemačku na prisilni rad!

Očigledno je da im se žuri da puste rudnik u pogon što pre. Užurbano se popravljaju srušena postrojenja, na mnogim mestima se raščišćavaju tereni za izgradnju baraka u kojima će biti smeštena nova radna snaga. Mile je celu noć razmišljao šta da radi - da li da se prijavi ili i dalje krije? Od nečeg mora da se živi. Tačno u određeno vreme, kao i toliko puta ranije, bio je na radnom mestu.

Pavle već danima ne izlazi iz kuće. Niti jede, niti spava kao čovek. Samo sedi podbočen rukama za stolom i uzdiše. Misli ga vode

u davnu prošlost, u mladalačke dane, u vreme kada je pred sami Oktobar, sa ovim istim Nemcima vodio ogorčene borbe. Zna dobro i ko su i kakvi su. Ne može da odluči da li da se prijavi ili krije. Da beži, nema ni volje ni snage, a i gde bi. U Boru ima dosta Rusa, šta li su oni uradili? Šta je uradio Bovdurec, Šura, Kakadejev, doktor Pedanov... Šalje ženu kod sestre Dane da se raspita, i ona je udata za Rusa. Stana se vraća i kaže da i ostali sede kod kuće, ne smeju da se prijave. Priča se da sve strance, sem Nemaca, šalju u Nemačku, u logore. Danina sestra Vida udata je za Bekmana. On je nemačkog porekla, možda bi mogao da mu pomogne? A može i da ga prijavi? Bili su dobri prijatelji, ali ljudi se menjaju. Bolje da ćuti.

Dani prolaze, a Pavle ne može da donese odluku. Čeka da dođu po njega. Teže mu pada to iščekivanje i neizvesnost, nego ono što će mu se desiti. Ali neće im otići na noge.

Posle nekoliko dana pronese se glas da se većina Rusa prijavila i da su vraćeni na stara radna mesta. Prijavi se i Pavle. Rasporede ga u Stolarsku.

Ubrzo po dolasku Nemaca Borski rudnik, zajedno sa gradom, bio je opasan bodljikavom žicom i sistemom bunkera, u okolini skoncentrisane snage generala Nedića i neka jedinica četnika. Nekontrolisano niko nije mogao da uđe ni da izađe iz Bora. Na Četvrtom je postavljena artiljerija za odbranu iz vazduha.

Prošlo je nekoliko meseci od dolaska Nemaca. Ljudi su počeli lagano da se privikavaju na nastalu situaciju, a Nemci da pokazuju svoju pravu ćud. Kao što narod kaže da sneg ne pada da pokrije breg, nego da svaka zverka ostavi svoj trag, tako izgleda i rat postoji da svaki čovek pokaže svoje pravo lice. Već u oktobru, samo nekoliko meseci po dolasku, Nemci su zahvaljujući nekim „rodoljubima“ na prevaru uhvatili oko pedeset krajinskih partizana i počeli sa streljanjem i vešanjem.

Glad je počela sve više da se oseća. Pšeničnog hleba više nije bilo. Odrasli, koji su radili u nekom od pogona, dobijali su po

četiri stotine grama proje od budavog brašna. Pijaca poluprazna. Mlekadžija, koji je godinama Stani donosio mleko, sada nudi brašno za lonac, mast za posteljinu, a pile za zlatno prstenje i lančiće. I on dolazi sve ređe, a čaršava i prstenja je sve manje. Svakog dana je sve teže. Već danima nekoliko dečkića, među kojima je i Mića, stoje ispod prozora osnovne škole, sad kasarne, i viču:

- Kamarat, bite brot.

Na prozore izviruju nemački vojnici. Ponekada bace komad peksimita gledajući radoznalo ko će od dece da ga zgrabi. I dok se oni na zemlji rvu i tuku do krvi, Nemci se grohotom smeju i bučno navijaju.

7.

Mile je veoma brzo uspeo da se prekvalifikuje za izuzetnog elektro-varioca i kao nagradu dobio stan kod Flotacije. Veliki, pravi, sa kuhinjom i sobom, iz koje se stepenicama silazilo u malu baštu. Prva susedka, sa leve strane, bila im je Stanija, udata za nekog Slovenca koji je stalno bio pijan. Do nje je stanovala baba Ana, majka poznatog četničkog oficira. Sa desne strane susedka im je bila Nada, sa dvoje dece i mužem koji je radio u obližnjoj pekari. Jedno dete je već poodrasla devojčica a drugo neka nakaza, koja je na sve ličila samo ne na dete. Komšije su tvrdile da su lično videle svojim očima, kako to stvorenje hoda po zidu kao pauk. Pored Nade stanovala je porodica štamparskog radnika Balaševića, sa troje dece: Ljubicom, Vidojem i najstarijim Radetom, koji se takođe rodio sa nekom manom, nikada nije ni jednu reč progovorio iako je već imao više od petnaest godina. Po čitav dan igrao bi se sa nekakvom kožnom trakom, tresući je gore-dole. Uvek malo iskeženi zubi davali su mu izgled kao da se stalno smeju, mada on nije bio svestan ničega, pa čak nije ni hranu mogao sam da uzima. Hranili su ga sestra ili brat, koji bi se ponekad i sporečkali oko toga jer bi tom prilikom i sami došli do nekog zalogaja, ako niko ne gleda. Za razliku od prvih suseda, gde se Mića plašio da ide zbog onih jezivih priča o nakaznom detetu, kod Balaševića je češće odlazio, jer su Vidoje i Ljubica bili skoro njegovi vršnjaci. Postojao je još jedan razlog: njihov otac je veoma često, dolazeći sa

puta, donosio gomilu letaka, odštampanih plakata i karikatura u iskopisnim bojama. Kada bi ih doneo soba bi se ispunila čudnim jakim mirisom sveže štamparske boje. Karikature su predstavljale ruske ili američke vojnike u nekoj smešnoj, ponižavajućoj situaciji ili, pak, njihove predsednike. Na jednoj od tih karikatura bili su isobličeni likovi Staljina, Ruzvelta i Čerčila kako sede na nošama i nešto ozbiljno razgovaraju pored otvorene zemljopisne karte.

Kao i kod svih stanova izgrađenih za radnike, kupatila i vode nije bilo a klozeti su bili izgrađeni nad septičkim jamama, preko puta samih stanova. Šupe za ogrev, jer drugi način grejanja nije postojao, bile su na kraju zgrade i gledale su na manji proplanak, delimično nasut crvenim peskom. Na sredini proplanka bio je ukopan visoki jarbol na čijem vrhu se lepršala zastava sa velikim kukastim krstom. Na drugom delu proplanka postojala je manja zgrada na sprat koja je služila kao kasarna. U zgradi preko puta kasarne bile su smeštene porodice pojedinih nemačkih oficira. Malo dalje od kasarne nalazila se kapija, za ulaz u Flotaciju, ispred koje je šetao nemački stražar. Sa gornje strane stambenih zgrada bio je podignut zid, oko dva metra visok, na čijem vrhu je bila ugrađena gomila polomljenog stakla i jedan red bodljikave žice. Iza njega su bili fabrički pogoni. Ovo je kraj Bora. Dalje se bez propusnice ne može.

Drugi kraj puta vodio je ka centru. Na stotinak metara od stambene zgrade bila je česma za vodu sa koje se snabdevao čitav ovaj kraj. Malo dalje je pekara u kojoj se dobijao komad proje na bon. Proje su pekli u velikim plehovima, pa su bili sretnici oni koji su dobijali komad sa koricom bar sa jedne strane. Iza pekare su veliki, duboki bazeni sa industrijskom vodom, onda druga kapija za ulazak u preduzeće. U produžetku, na oko petsto metara, je ulaz u železničku stanicu, koja je takođe u krugu preduzeća. Preko puta bazena, je „Drezden“ logor. Barake opasane bodljikavom žicom, pored koje su promicali logoraši. Iznad logora izdvajala

se jedna ulica, pod pravim uglom, koja je izlazila na samu pijacu, odnosno, u centar. Taj dosta veliki prazan prostor bio je oivičen sa desne strane, za ono vreme, dosta solidnim građevinama, u kojima su bile smeštene, pored ostalog, kafana, apoteka i bioskop Ljube Jovića. Iza pijace bila je Opština, a levo od nje, pre rata, Sokolski dom.

Kada bi Mića sa svojim išao kod bake, dolazili bi do pijace, a onda nastavljali glavnom ulicom do mosta i Velike krivine. Zatim usećenim putem u breg, na kome je bila škola sa desne strane, i strma i duboka litica borskog potoka sa leve, izlazili bi kod Bagremara, malog parka, naspram koga je bila Sidina i Aleksina kafana. Mnogo kraći put bila je staza pored Samačkih zgrada, Velikog đubreta, nizbrdo u potok, pa uzbrdo pored izvora hladne vode, do Nove kolonije.

Te 1941. godine jesen je stigla dosta rano. Bližio se kraj novembra kada je Mića sa majkom pošao kod bake. Nadomak same pijace još iz daleka videli su gomilu ljudi koji su se skupljali oko pijačne zgrade. Prišli su im bliže. Na početku pijačne zgrade, pored zida, bila je složena gomila cepanica. Drva poređana, kao da su umetrena za prodaju. Ispred njih gomila mrtvih, popadali bez ikakvog reda jedan preko drugog. Ljudi su bojažljivo prilazili pognutih glava, ispod oka bacali pogled i brzo se udaljavali. Samo se poneko, ugledavši taj stravičan prizor, skameni i oстане da i dalje gleda ne verujući svojim očima.

Majka povuče grubo Miću za ruku, pokazujući mu grimasom da gleda gde staje. Ispod njihovih nogu bili su potočići krvi. Crni potočići od usirene krvi, koji nisu više tekli. Mića uplašeno vrisnu. Odakle tolika krv? Bojažljivo je pogledom pratio tokove sve do njihovih izvora. Nazirao ih je na grudima, glavama; ispod gomile popadalih bez reda, sa pogledima iz kojih je još uvek izbijao strah, uprtim prema nebu ili prema zidu i zemlji. Mića ne shvata šta se desilo tim ljudima. To je njegov prvi susret sa mrtvima. Steže

majku za ruku i sve se više pribija uz nju. Ne plaše ga toliko mrtvi koliko sama krv na njihovom licu, na rukama, iz usta koja su se otvorila, kao uhvaćena u grču dok su se smejala.

- Niko ih ne čuva - reče neko iz gomile.

- Sada su sami sebi straža - prošaputa drugi.

Majka izvuče Miću iz mase, ali opet naleteše na drugu, nešto manju ali bučniju. Okupila se oko vešala na kojima su visili ljudi izobličjenih lica, lagano se ljuljajući na povetarcu. Ispod njih bile su prevrnutе klupe. Ljudi su im prilazili bliže nego grupi streljanih. Zagledali ih sa svih strana, obilazili oko vešala.

I Mića je prišao bliže. Kao da je manje osećao strah, gledajući ove mrtve bez krvi, sa zabačenim glavama u stranu i iskolačenim očima. Pažnju mu privuče jedan krupan, visok čovek, u briž pantalonama i oficirskoj dolamici. Izgledalo mu je da se samo malo ispružio, dotakao bi zemlju i ne bi umro. Pitao se što se nisu uhvatili za konopac kad su im izmakli klupe, a onda video da su im ruke vezane na leđima. Iznenada počе grubo da vuče majku za ruku i da joj šapuće:

- Mama, vidi svi su se upiškali. Da li je to od straha ili ih je mnogo bolelo?

- Čuti! - šapnu mu ona i povuče ga za sobom.

Kod bake u kuću je uleteo bez kucanja i odmah na vratima počeo da priča šta je video na pijaci. Baka ga malo ukori, zbog takvog načina ulaska. Obradova se kao i uvek kad bi dolazio i upita ga:

- Jesi li gladan? Ko te je doveo?

- Mama, do kapije - odgovori on i nastavi dalje uzbuđeno da priča.

Ona shvati da je stvarno video sve te grozote. Iz kuće je retko izlazila, posebno od kada su došli Nemci, ali je znala šta se dešava u gradu. Čula je da ljude svaki dan hapse. Da streljaju partizane ili „šumske“ kako ih je narod zvao, ali nije znala da su to i danas uradili. Hodala je uznemireno po sobi i šaputala, kao da sa nekim razgovara, ponavljajući:

– Zar je Jovana morala da vodi dete preko pijace, što ga nije dovela drugim putem?

Bila je sve uznemirenija. Stavljajući mokar peškir na grudi da primiri srce, neprestano je i dalje ponavljala:

– Prokleta bila, upropastiće mi dete.

Poče Miću da grdi, zabranjujući mu da priča više o tim ružnim stvarima. Ubeđivala ga je da to on nije video, da mu se sve to samo pričinilo. A onda bi ga nemoćno molila da sve to zaboravi iako je znala da to on neće moći i kad bi sam želeo, i da će ga slike tog užasa pratiti kroz čitav život, dolaziti i u snu i na javi, nenadano, nekada bez ikakvog razloga ili razloga koga ni sam neće biti svestan. Znala je Stana kakve slike i sama nosi u svojim sećanjima još iz dečijih dana, već više od pola veka. Slike užasa, iz svih ratova redom. I da ih se nikada nije oslobodila ma koliko je to želela. I sada, ponekada u snu, beži od bugarskog noža i vidi decu nabijenu na bajonete, streljane i zaklane. Beži sa decom, dok Najdan umire od tifusa, da ih sačuva od bolesti i najgoreg. Ponekad oseti na svojim rukama vrelinu muževljevog čela dok mu obloge menja, moleći Boga da je sačuva, ne zbog nje, nego zbog dečice. Nikada, ni na javi ni u snu, nije se prisetila tolikih detalja nekog srećnog trenutka. Ni najgorem neprijatelju ne bi poželela da kroz život i to breme nosi a kamoli svom Mići. A sada je svesna da i njega ista sudbina čeka i da tu više povratka nema. Mići nije bilo jasno zašto se baka toliko uzbuđuje zbog njegovog pričanja šta je video i zašto mu strogo zabranjuje da o tome više priča.

Pavle je sa posla takođe došao veoma uzbuđen. Prolazeći kroz centar idući kući i on je video isto što i Mića. Nije ništa pričao o tome, samo bi se sa Stanom povremeno došaptavao. Nije hteo ni da ruča. Po običaju, kada mu je bilo nešto teško ili je bio zabrinut, podbočio je glavu obema rukama o sto i gledao u nešto neodređeno, povremeno duboko uzdahnuvši.

Posle dužeg ćutanja Stana tiho započe razgovor:

– Dolazila je Dana. Donela nam je nešto namirnica. Kaže da otkad joj je muž stupio u jedinicu „Bele garde“, mnogo bolje žive. Imaju dopunske bonove za hranu i mirno spavaju. Dosta Rusa u Boru se prijavilo. Očekuju, kaže, neko pojačanje, treba da stigne neka veća jedinica.

Pavle kao da ne čuje Staninu priču. Ništa ne govori, ništa ne pita, ne primećuje je, kao da ne govori njemu.

– Čuješ li šta ti govorim? nastavi Stana ljutito - što im se i ti ne priključiš?

– Nu, ti čortaja! viknu Pavle, skoči sa stolice i ode u drugu sobu.

8.

U bašti, koja je izlazila na samu ulicu, bilo je nekoliko georgina raznih boja a po ivici staze raskošan žuti dragoljub. Nedeljom, ako bi bio lep dan, posedali bi svi na stepenište, koje se strmo spuštalo u baštu, duboko udisali miris cveća, povetarac bi ga povremeno donosio do njih dok posmatraju prolaznike. Bili su to kratki trenuci opuštanja kada bi zaboravili na nemaštinu, glad i rat.

Jovana bi zadirkivala Mileta što je stalno namrgođen, gicala ga i pokušavala da ga nasmeje, a Mića joj je u tome pomagao. On da bi se on zasmejao, pojurio ih, a oni bi uz smeh i vrisku bežali. Mića bi iskoristio priliku da istrči na proplanak iza kuće, gde su se okupljala deca iz komšiluka. Bilo je to prostrano mesto gde su mogli da pojure za krpenjačom ili svom snagom opale po klistu. Na drugom kraju proplanka bila je nemačka kasarna. Iako im niko izričito nije zabranio da prilaze blizu kasarne, deca su se držala tog pravila i uglavnom igrala se na svojoj polovini. Ponekada bi nemački vojnici izjurili iz kasarne i postrojili se iza jarbola na kome je lepršala crvena zastava sa belim krugom i crnim kukastim krstom. Tada bi deca prekinula igru i sa priličnog rastojanja sve to posmatrala bez reči. Ubrzo su skoro sve njihove komande znali napamet. Nemačke vojnike su sretali svakodnevno. Bili su prve komšije. Neki od njih, govorili su rumunski jer su bili folksdojčeri iz Vojvodine, Rumuni koji su bili u nemačkoj vojsci. Raspoređiva-

ni su uglavnom kao stručno i nadzorno osoblje po svim pogonima, kao i u jedinicu za zaštitu Borskog rudnika „Verkschutz“.

Jovana se obradovala komšijama, sa nekima od njih mogla je da razgovara na svom maternjem jeziku. Jednog dana, kada se Mile vratio sa posla, na stolu je stajala emajlirana posuda boje višnje, u kojoj je skoro do vrha bilo nekog jela. Sa strane je stajalo veliko parče pšeničnog hleba. Mile je pogledao u hleb pa u Jovanu.

- Odakle ti ovo? upita namrgođeno.

- Upoznala sam jednog nemačkog oficira, ovde iz kasarne, zna malo i rumunski. Tražio je nekog da mu opere veš. Mnogo se obradovao kada je čuo da i ja znam rumunski. Ja sam pristala... - bojažljivo reče Jovana - rekao je da će da nam pomogne hranom koliko god bude mogao. Izgleda da je dobar čovek.

Mile odgurnu činiju sa hranom i hleb i uze parče proje. Jedva je žvakao.

- Znaš li ti šta radiš? Šta će komšije da kažu kada budu videli da nam Nemač ulazi u kuću?

- Komšije me ne hrane! Vidiš da nemamo šta da jedemo. Nemam šta detetu da dam, a ono traži, ne zna da nema.

- Čuješ li šta ti kažem? Neću i ne dozvoljavam da mi žena pere nemačke gaće. Preći ću na drugo radno mesto, bolje plaćeno, radiću i prekovremeno, zaradiću više.

- Kad zaradiš, ti donesi! pomalo prkosno reče Jovana i izade iz sobe.

Od tog dana kao da se sve promenilo u kući. Više ni jednom nisu seli ispred kuće zajedno. Mile je bio sve nervozniji i sve ćutljiviji. Sve se češće Mića noću budio zbog svađe koja je dopirala do njega iz mraka. Mile se više nije sa Mićom igrao, niti ga milovao kao nekad. Uvek nervozan, za svaku sitnicu izvikao bi se na njega. Kada bi sa posla došao, najčešće bi se odmah sklupčao na krevet žaleći se da ga boli ispod grudni. Jovana ga više nije zapitkivala da li je umoran i gde ga boli. Miletovu zabranu da pere nemački

veš nije prihvatila, samo je vodila računa da ga skine sa konopca i skloni pre nego što on stigne sa posla. Hranu koju je donosio nemački oficir samo je još jednom stavila ispred njega. Videvši je, shvatio je da ga nije poslušala, nogom je preturio sto i bez reči legao na krevet. Jovana je podigla sto, pokupila prosuto sa poda i izašla iz kuće. Sela je na vrh stepenica i zagledala se u baštu. Dugo je tako sedela ne pomerajući pogled, nezainteresovana za sve što se oko nje dešava. Delovala je spokojno i mirno zadubljena u svoje misli. Da li su to bila prisećanja iz prošlosti ili novi snovi o budućnosti, to je samo ona znala.

Mile sve umorniji od napornog rada, obuzet svojim brigama i slutnjama, sve je manje posvećivao pažnje, sve manje razgovarao sa njom, rekao koju nežnu reč koju žena uvek očekuje. U kući više nije bilo smeha, a svađe sve više. Ponekada bi Mići izgledalo kao da je on krivac za sve. Jovana, takođe, sve nervoznija, grdila bi ga zbog sitnica, a kada bi mu došao otac često se i žalila na njega. On bi nastavljao sa grdnjom, a on nije znao ni zašto je toliko kriv, ni zašto se njih dvoje više ne vole i odjednom toliko svađaju.

Jedne nedelje Mile je ustao jako rano i negde otišao. Vratio se tek uveče. Na njegovom licu se ogledao veliki umor. Ali, posle dužeg vremena oko njegovih usana pojavila se grimasa, koja je podsećala na nekadašnji osmeh. Pogledao je u Jovanu i pozvao:

- Dođi da vidiš šta sam doneo!- Iz torbe je vadio luk, brašno, jaja, mast...

- Odakle ti to? upita ga ona.

- Dobio sam ausvajs da mogu da izađem iz grada. Išao sam u Slatinu, od kuće do kuće, pomagao sam u polju i popravljao sve što sam mogao i znao. Umesto para uzimao sam hranu. Ima puno posla, ljudi me zovu, neki me i poznaju iz preduzeća. Sledeće nedelje ići ću opet u drugo selo.

Vadio je iz torbe brzo, kao da je želeo da što pre pokaže šta je sve doneo ili se plašio da Jovana ne ode. Izgledao je nekako jadno

veseo, no posle dužeg vremena opet se smejaio. A onda je prestao da vadi iz torbe. Podigao je glavu, zagledao se u Jovanu i tužno, skoro moleći, rekao:

- Jovana, sada više ne moraš da pereš tuđi veš!

Ona je stajala iznad njega. Pogledala ga je, pa kao da se za trenutak sažalila, pomilovala ga po glavi i tiho prošaputala:

- Dobro, videću da otkažem!

Izvesno vreme Nemač nije dolazio i u bašti nije bilo nemačkog veša, ali ni u kući dovoljno hrane. Obećanje koje je Mile dao da će ići po selima i nabaviti hranu nije mogao da ispuni, morao je u preduzeću da radi svake nedelje. Jovana je jedno vreme ćutala, ali jednog dana plašljivo reče:

- Mile, ja ću opet početi da perem veš Maksu. Nemač detetu šta da dam da jede!

Mile podiže pogled:

- Kom Maksu... Onom Švabi? Sad mu i ime znaš!

- Pa, svi ovde znaju kapetana Maksa. Čak ga i deca poznaju.

- Ja ne znam ni za kakvog kapetana Maksa i neću ni da znam. Dogovorili smo se da prekineš sa pranjem nemačkog veša i o tome neću više da razgovaramo.

Sutradan je bilo sve po starom. U bašti ispred kuće, gde su cvetale georgine i hrizanteme, opet su visile nemačke majice, košulje i gaće. Nemački oficir je opet počeo da dolazi, uvek veseo i nasmejan, kao i Jovana, koja ga je dočekivala na vratima. Komšije su provirivale iza zavesa ili, kao slučajno, baš tada imali posla u bašti. Počela su prepričavanja, a priča se prenosila po čitavoj varošici. O svim tim pričama Miletu niko nije rekao ni reč, ali je on sve više imao osećaj da ga ljudi izbegavaju, da ga čudno gledaju, neki sažaljevaju, dok se drugi zbog nečeg smeju. Naslućivao je razloge, ali ni sa kim nije mogao o tome da porazgovara, ni sa kim da podeli patnju, nikome da se požali. To klupko stida, ljubomore, povredene sujete, postajalo je sve veće i sve mu je više

ispunjavalo želudac, grudi i davilo ga svakim danom više i jače, činilo ga bespomoćnijim. Izlaz je jedino nalazio u bežanju od kuće, od misli i stvarnosti.

Opet je nedeljom odlazio u okolna sela. Ustajao je pre nego što bi i svanulo, tiho se oblačio ne paleći svetlo i nečujno izlazio iz kuće. Vraćao se u mrak, pogrbljen, sa torbom preko ramena, crn od umora. Ušao bi tiho, kao što je i otišao, spustio torbu na pod i počeo iz nje da vadi namirnice. Kako bi šta izvadio i stavio na sto, pogledao bi u Jovanu, kao da od nje očekuje zahvalnost, osmeh, makar toplu reč. A kada bi ga ona pohvalila, nasmejao bi se, postajao pričljiviji i zaboravljao na umor. Toliko malo mu je bilo potrebno da sve zaboravi, da joj sve oprost. Tada bi za kratko u kući zasjao zračak svetlosti i osetila se toplina porodičnog doma. Ali, čim bi se pogasila svetla, u kući je ponovo nastajao pakao. Prvo bi se čuli tihi šapati, potom sve glasnije reči. Mića bi se pravio da spava, a sav se pretvarao u uvo. Osluškiavao je šapate, jecaje, plač i svađu, sve dok ga san ne bi savladao i potpuno osvojio. Ponekad kada bi se probudio, osetio bi oca da leži pored njega.

Dani su se vukli i prolazili kao teški olujni oblaci, a u njihovoj kući se ništa bitno nije menjalo. Mile je postajao još ćutljiviji i nervozniji i kad god bi mu se pružala prilika, „bežao“ od kuće, odlazio u okolna sela pod izgovorom da nabavi hranu. Bio je svestan da, u stvari, pokušava da pobegne od istine, problema, od samog sebe. Kada bi se vratio iz sela više nije iz torbe vadio ono što je doneo. Spustio bi je na pod, umorno seo i rekao Jovani da mu razmesti krevet. Samo bi, i ne gledajući u Miću, napomenuo da u torbi ima nešto od voća. Brzo bi od umora zaspao, a već ujutru, opet skoro u mrak, odlazio u preduzeće.

Povređena Miletovim ćutanjem i ogovaranjem komšiluka, Jovana je postajala sve drskija i bezobzirnija. Sve češće izlazila je ispred kuće u baštu ili čak na ulicu, u društvu nemačkog oficira, koji je skoro svakodnevno posećivao. Koketirala bi sa njim na

pregled svih suseda. Oblačila je njegovu bluzu da bi se slikala, a kada bi primetila da neko viri iza zavese, postajala je još prkosnija, kao da svima tera inat. I kao što se u komšiluku i u varoši do skora pričalo o njenoj lepoti, još brže se pronela priča o njenoj vezi sa nemačkim oficirima.

Deca iz ulice, pogotovu ona nešto starija od Miće, počela su da mu se rugaju, dobacuju svakojake uvrede, zadirkuju ga zbog nečeg zbog čega je on najmanje bio kriv, i jedva shvatao o čemu se radi. Najteže mu je bilo kad bi mu zabranjivali da se igra sa njima. Terali bi ga kao psa, kamenicama i psovkama, a on nije znao zašto. Pokušao je da se druži sa nemačkom decom, koja su stanovala u zgradi blizu njihove, odmah ispod kasarne. To su bila deca nemačkih oficira koji su doveli svoje porodice računajući na duži boravak u Boru. Druženje sa njima značilo je da je stajao kraj njih dok su se igrali ne primećujući ga. Kad je došla zima i deca se sankama spuštala niz ulicu, on je trčao za njima kako bi mu dozvolili da ih izvuče nazad, ne bi li stekao bar nečiju kakvu god naklonost. Pokušao je da se bez reči, jer se ništa nisu razumeli, osmehom i gestom, mimikom i dečijim jezikom kojim se sporazumevaju sva deca sveta, približi bar jednom od njih, ali bilo je to sve uzalud. Bili su dobro uhranjeni, debeljuškasti, plavi i nadmeni kao i njihovi očevi. Brzo su mu dali na znanje da ne pripada njihovom svetu i najurili ga.

Odbačen od svojih vršnjaka i drugova, neprihvaćen od nemačke dece, ostajao je sve više sam, ne znajući koga da krivi za to. Kada bi se uz plač požalio majci na psovke i pogrдне reči koje su mu deca upućivala svakodnevno, ona bi se na to grohotom nasmejala, još glasnije prokomentarisala puno ružnog o njihovim majkama i uputila ga da ide da se igra sa nemačkom decom, jer su ona „kulturna i fina deca, a ne kao ovaj naš ološ“. Nije mogla ili htela da shvati, da je i on za tu finu, nadmenu dečurliju, takođe „srpski ološ“.

Tada, već u šestoj godini, Mića je počeo da shvata neke stvari, koje su za njega bile veoma bolne i za njegove godine teško prihvatljive. Još mu je uvek bila potrebna roditeljska nežnost i ljubav, dečija bezbrižnost, sigurnost i smeh, a to je sve manje dobijao. Počeo je da se povlači u samoću, da se igra sam, tuguje i plače, jer više nije video mogućnost da se ikome požali. Otac mu je bio prezauzet svojim problemima, sve nervozniji i umorniji, danima bez ijednog osmeha za njega. Majka uvek spremna da ga zbog nečeg ukori ili tuži ocu, a kod bake su ga sve ređe vodili. Sve više je osećao potrebu za nečijom toplom rukom koja bi ga pomilovala, blagim rečima koje bi ga utešile. Umesto toga i dalje je slušao samo prekore i grdnje i skoro poverovao da je on zaista kriv za sve.

I u kući već dugo nije bilo ni radosti ni smeha. Jovana bi se ponekad i nasmejala, ali taj smeh nije ni tada bio upućen njemu, već nekom stranom čoveku prema kome je počeo da oseća skoro mržnju. Shvatio je da je on uzrok svađi u kući i da je on taj koji mu je preotelo majku i njenu ljubav. Taj čovek, koji je iznenada upao u njihovu kuću, bio je kriv i što ga je otac sve manje primećivao i što se svakim danom sve više udaljavao od njega i, kako mu se činilo, manje voleo. Počeo je da oseća sve veću potrebu da kaže ocu šta ga toliko muči, da ga upita za neke stvari koje mu nisu jasne, da se požali na decu koja su ga sve više zadirkivala, da mu kaže da je od njih saznao šta to mama radi kad on nije kod kuće i zašto mora da izađe iz sobe kad dođe švapski oficir. Hteo je da mu se požali na ljude iz komšiluka koji ga svašta pitaju i svašta govore o mami. Hteo je, ali ga je bilo stid da o tome govori pred ocem. Nije mogao ni da mu ispriča koliko su ga bolele njegove grdnje i prekori zbog tuče sa decom i razbijene glave. Da mu kaže da ožiljak koji ima na glavi nije zaradio zbog nestašluka, već što se potukao sa decom braneći majku. Da je tog dana stajao kao i obično na ivici proplanka i gledao kako njegovi drugovi igraju lopte. I tada je pored njih prošao kapetan Maks, deca su počela da se smeju gledajući prema njemu. Onda mu je jedan od njih dobio:

- Ej, Mićo, trči brzo kući, ode Švaba da ti tuca majku.

Znao je šta to znači. Zgrabio prvi kamen koji je bio u blizini i udario dečka koji je to rekao. Pojurio kao lud prema njemu iako je imao tek šest godina i bio mnogo manji. Udarao ga i rukama i nogama, dok nije osetio krv koja mu se slivala preko lica. Jedan od dečaka udario ga je razbijenom flašom. Videvši ga onako krvavog, deca su se razbežala. Ništa od svega toga nije rekao ocu. A mnogo ga je bolela ta rana. Ne zato što je bila duboka, nego zato što je dečak rekao istinu. Istinu koju nije smeo nikome da ponovi, čak ni ocu. Ta istina ostala je zauvek samo njegova mora. Ponekada, kasnije, otac bi ga, uz osmeh, podsetio na njegove dečije nestašluke i razbijenu glavu, ne znajući šta se stvarno dogodilo.

Od tog dana kao da više nije bio u pravom smislu dete. Više nije imao želju da se igra sa ostalom decom, i nije mu smetalo što ga nisu hteli u svoje društvo. Igrao se sam u dvorištu ili satima sedeo na kućnom stepeništu. Kad god je Maks dolazio, on bi uletao zajedno sa njim u kuću. Majka ga je najčešće izbacivala iz sobe i zaključavala vrata, a on je i nogama i rukama udarao po njima plačući. Jednoga dana, iznervirana, izašla je iz kuće i gurnula mu bokal u ruke šaljući ga da donese vode. Mića je zgrabio bokal i koliko ga noge nose potrčao do česme i još brže se vratio nazad. Vrata su bila opet zaključana. Počeo je da udara po njima nogama i rukama plačući i vičući:

- Mama, mamice, otvori, molim te otvori!

Jovana je otvorila vrata, zgrabila ga za ramena i drmusajući počela da ga grdi:

- Šta se dereš, budalo, što lupaš, zar ne vidiš da ceo komšiluk gleda? Doći će ti otac, doći će tvoj „Sveti Ilija“, sve ću mu reći. Zgrabila je bokal i prosula vodu nastavljajući da viče:

- Zar ti nisam rekla da vodu doneseš iz potoka, sa izvora, a ne sa česme?! Mića je stajao nekoliko trenutaka zbunjen pred vratima. Grcao je u suzama. A onda je zgrabio bokal i opet pojurio bezglavo prema potoku, neprestano plačući i ponavaljajući:

– E nećeš, e nećeš!

Izvor je bio udaljen oko dva kilometra. Kad se vratio vrata su bila otključana a majka sama. Uzimajući mu bokal iz ruke, samo je ljuto prosiktala:

– Platićeš mi za ovo.

Mile je tog dana, kao i ranije, došao sa posla umoran i smrknut. Bacio porciju od ručka na sto i bez i jedne reči legao.

Mića se sve više pribojavao oca i njegovog strogog pogleda. Posebno u poslednje vreme od kada je samo ćutao, a prema njemu postajao sve strožiji. Sedeo je u drugom kraju sobe, čekao i razmišljao da li će majka imati smelosti da se požali na njegovo današnje ponašanje? Kako će objasniti zbog čega je kriv? Nadao se da će se bojati da pomene šta se desilo, jer bi on mogao da kaže pravu istinu, a i komšije su sigurno sve videle i čule. Ali, prevario se. Ipak mu je ona bila majka i dobro ga je poznavala. Znala je da on to neće moći, a možda je i priželjkivala da Mića kaže istinu i već jednom počne otvoreno da razgovara sa Miletom o onom što se pričalo, što je on sigurno znao, ali o čemu je uporno ćutao.

Tišinu je prekinula obraćajući se Miletu još uvek ljutito:

– Pitaj sina kako se danas ponašao. Svakim danom je sve gori! Više ne znam šta ću da radim sa njim. Danas se na vratima drao kao lud. Čude se komšije. Ništa neće da poslušaju. Bokalčić vode neće da donese. Tuče se sa decom, niko mu ne valja. Ni jednog druga nema!

Mića gleda u pod i ćuti. Nema u svoju odbranu šta da kaže. Ne može reći ocu, makar ga ubio, da nije hteo da poslušaju jer je znao zašto je Nema došao. Drao se jer su ga izbacili iz sobe i zaključali vrata. Čeka kako će otac da reaguje. On ga tiho pozva:

– Dođi ovamo. Pridi bliže. Do kada ćeš, bre, tako? Zar je meni malo mojih muka nego moram i sa tobom svaki dan da raspravljam? Zaboravio si kako bijem?

Stajao je Mića na korak od oca. Kako bi on mrdnuo rukom i Mića bi podigao svoju da zaštiti lice. Nije želeo, ali su mu suze same navirale, što je Mileta još više nerviralo.

– Spusti ruke dole i gledaj me u oči. Što plačeš, je l' sam te udario? Umukni, jer ću da te izudaram sad i zbog toga!

Pokušao je Mića da se uzdrži od plača, ali nije mogao. Jecao je i dalje. Nije ni čuo šta mu je otac govorio. Priželjkivao je taj šamar zbog koga se neprestano trzao i podizao svoju ruku da bi se zaštitio. Skoro je bio izgubio svaki osećaj za vreme i mesto. Postepeno je u njemu nestajao strah a javio se neki prkos. Za trenutak, osećajući koliko je otac i nesvesno nepravedan prema njemu, zaželeo da kaže pravu istinu, da mu uzvрати šamar rečima. Međutim, u poslednjem času bi se pokajao zbog takvih misli i ne progovori ni reč. „Osvestio“ bi se kasnije u nekom ćošku cvileći i jecajući, skoro ne znajući da li je dobio neki šamar ili ne. Ovakva slika se sve češće ponavljala. Ali Mića nije bio ljut na oca. Nije ga osuđivao ili manje voleo. Naprotiv, iako je bio još samo dete, shvatao je razlog takvog njegovog ponašanja i znao da je njemu mnogo teže. Zato je ćuteći primaao sve krivice na sebe, ne braneći se, misleći da mu na taj način pomaže. Iz dana u dan, iz noći u noć, sve se ponavljalo i postajalo gore. Sve duže je Mića bio budan a pravio se da spava. Slušao oca kako preti, onda moli, čak i plače. Bilo mu je mnogo čudno i žao kada bi čuo kako mu otac plače. Majku nije video niti čuo ikada da plače. Ni u noćima kada se svađala sa ocem, niti kasnije. Jedne noći dok je otac jecao, čuo je majčin histerični glas i uporno ponavljanje:

– Svega mi je dosta. Želim što pre da odem iz ove kuće. Želim odmah rastavu braka! Ovo nije nikakav život ni za tebe ni za mene. Oboje se samo brukamo. Rekla sam ti da volim drugog čoveka i da želim ostatak života da provedem sa njim. Zašto mi ne daš rastavu? Ne volim te više shvati!

– Znači li to da me nisi nikada ni volela, da je bilo sve laž, da si me i ranije varala? sa strahom i bolom u glasu upita Mile.

– Ne, to nije istina... Da te nisam volela ne bih se udala za tebe, ne bih ostala sa tobom tolike godine. I nikada mi nije padalo na pamet da te prevarim, niti bih to učinila. Ja nisam bila kurva, niti ću to ikad biti. Zato i tražim od tebe razvod. Na ovo što se sad desilo ti si me naterao!

– Ja sam te naterao... Ja naterao? jauknu Mile.

– Ti i tvoja familija. I ovi okolo što vire iza zavese čim čuju naša vrata, za koje sam uvek bila stranac, a sad kako čujem i „Nemica“.

– A kako sam te ja i moja familija, Boga ti, naterali da ideš u krevet sa Nemcima.

– Rekla sam ti da ja nisam kurva niti ću ikad biti. Nisam ja otišla u krevet sa Nemcima nego sa jednim čovekom koga sada volim kao što sam i tebe nekada volela - vikala je Jovana.

– Nisi mi odgovorila kako smo te to mi naterali?

– Vi ste me, svi skupa, na ovo terali godinama. Od prvog dana ste me terali. -Jovana utiša glas, zamisli se malo pa nastavi:

– Prvo me je otac svojim postupcima naterao da se udam za tebe ne razmišljajući mnogo. Hteo je da me uvali bilo kom bez moje volje, samo ako je imao para ili titulu. Hteo je da ima zeta advokata, doktora, inženjera...

– Samo zato si pristala da pođeš za mene? nervozno i ljutito je prekinu Mile.

– Nisam samo zato. Dopao si mi se. Kasnije sam te i zavolela na svoju nesreću. Ali ja sam, takoreći, bila još dete, imala sam tek šesnaest godina!

– I to je razlog svemu ovome? opet je prekinu Mile.

– Nije samo to razlog. To je bilo samo moje prvo razočarenje. Kada sam videla kakve su očeve namere i da on u svom srcu nema nimalo ljubavi za mene, a setivši se kako nas je ostavio i kako smo se majka, sestre i ja mučile da preživimo, zažalila sam što sam uopšte došla u Srbiju. Odlučila sam da što pre odem od njega. Sreća ili

nesreća, desilo se da sretnem tebe. Bila sam praktično sama. Nisam imala kome ni da se pohvalim ni da se požalim. Nadala sam se da ću udajom dobiti i drugu majku. Nekoga svog ko će da me voli.

– A moji te nisu voleli, ja te nisam voleo? nestrpljiv zbog duge Jovanine priče insistirao je Mile.

– Ti jesi, ne mogu da grešim dušu. I tvoji u početku jesu, ali kako su dani prolazili sve manje. Bili su kivni na moje što nisu hteli da daju miraz, što mi je otac do poslednjeg dana pokušavao da spreči udaju. Kivni na njega a iskaljivali na meni. Naročito tvoja sestra Vuka, majka joj je pomagala. Ja sam najčešće ćutala jer nisam znala dobro srpski ni da govorim, a kamoli da se svadam. Tvoji su to protumačili da sam namćor i da neću namerno da govorim. Osetila sam da su počeli da me mrze. To je bilo moje drugo veliko razočarenje.

– Što mi nisi to onda rekla nego tek sad govoriš?

– Govorila sam ti, ali ti bi samo odmahnuo rukom ne znajući ni sam na koju stranu da se prikloniš.

– Bio sam uvek na tvojoj strani, majku i sestru sam gotovo na ulicu isterao zbog tebe.

– Nisi ti majku zbog mene isterao. Pobegla je od nas sama, nije mogla da gleda više kako živimo.

– A kako smo mi to živeli? upita je Mile. – Zar se nismo voleli? Zar se nismo o svemu dogovarali?

– Nismo, Mile. Ti si donosio uvek odluku kako si ti hteo, ja sam te volela i podržavala. Nisam bila presrećna zbog toga. Najčešće se nisam slagala sa tvojim odlukama, ali to nisam pokazivala - Jovana malo zastade kao da se priseća prohujalog vremena i događaja, pa mirno nastavi - tvoja majka je osuđivala za sve uglavnom mene, jer je mislila da te ja nagovaram da sve to činiš.

– A šta sam ja to toliko loše činio?

– Mnogo stvari. Sve si loše činio. Prodavao sve iz kuće, na kraju i samu kuću. I meni je bilo žao i bilo mi je strašno teško kad bi

iz kuće iznosio bilo kakav predmet. Koja žena voli da se raskućuje, svaka želi da u nju unese nešto novo. Raduje se tome! A ja... A moja kuća? Terala sam te da ideš da radiš, ti nisi hteo.

– Nije bilo posla. Takvo je bilo vreme - neubedljivo se branio Mile znajući i sam koliko nije bio u pravu.

– Bilo je posla, ali ti nisi hteo da radiš. Kada bi ga i našao već posle dva tri dana nisi hteo da ideš na posao, ostajao bi kod kuće.

– Jesam. Ostajao sam kod kuće da bi bio sa tobom. Nisam mogao ni sat bez tebe. Voleo sam te više od svega na svetu i bojao sam se da te majka i sestra ne maltretiraju, da zbog toga ne odeš od kuće.

– Istina je da si me voleo, volela sam i ja tebe, ali mislim da si ti, ipak, više voleo sebe nego mene. Bio si ljubomoran. Iznad svega lenj. Shvatila sam to još tada i to je bilo još jedno razočarenje. Onda mi je već padalo na pamet da te ostavim i odem. Nisam onda jer sam te volela, bila sam mlada, usamljena, a i gde bih? Kod oca ne bih ni mrtva, drugog nisam imala.

– Ne sećam se da si se mnogo bunila kad bih ostajao, činilo mi se da si se čak i radovala.

– Jesam. Znala sam da šta god ti budem rekla nećeš da me poslušаш. Da ćeš da uradiš onako kako si sam naumio. Nikada nisi pridavao ni najmanju važnost onome što sam ja govorila.

– Kakve to ima veze sa ovim što nam se sad dešava? Kad je to bilo. Zar ti nisam toliko puta rekao da se zbog svega toga neizmerno kajem? Potpuno sam se izmenio, drugi sam čovek, za dvojicu radim.

– Ima veze, ima puno veze. Godinama su se ta muka i razočarenja gomilala u mojoj duši. Ništa se nije smanjivalo, samo dodavalo dok nije prevršilo meru. Sad je puklo, sada je za sve kasno.

– Jesam li ja kriv što je došao ovaj prokleti rat?

Jovana nije odgovorila. Nije ni čula njegovo pitanje. Zamisljeno je nastavila:

– Došli smo u ovaj grad, za tvojom majkom, kao slepci. Od velikog bogatstva ostali smo na ulici, sve smo proćerdali i izgubili. Jedino smo ovo dete dobili. A i ono se rodilo u nevreme i delilo od početka svu ovu muku sa nama.

– I za to sam kriv? jeknu Mile.

Opet ga nije čula. Htela je da dođe do kraja. Da rastereti bar malo dušu, jer ovo što sada priča nikada nikome nije rekla, nije imala kome. Nastavila je tamo gde je u mislima bila:

– Tebi je majka oprostila bar nekako, meni nikako. Jedva progovori koju reč sa mnom. Kao da me ne vidi. Zato tako retko i idem tamo, samo sa tobom ili kada me naterаш. Kad god bi se vraćala od nje imala sam osećaj kao da sam je stvarno pokrala, da sam ipak najviše za sve kriva ja, da sam morala kao žena da te zaustavim, da budem jača.

– Nisi ti, moja majka je kriva - ironično dobaci Mile.

– Ona je najmanje kriva. Ona je mučenica kao i ja, ali me zato i mrzi.

– Ti nemoj da ideš kod nje ako ti nije po volji.

– A gde da idem? Koga imam u ovoj bestragiji? Danima sam sama sa svojom mukom, sa ovom nemaštinom. Danima nemam sa kim reč da progovorim, sem sa ovim detetom. Kako dođeš samo uzdišeš, duvaš, kao da je samo tebi teško - ljutito završi Jovana.

– Mogla si u komšiluk ako si bila željna razgovora, kao i sve žene, a ne u krevet sa... - razbesni se Mile.

– U koji komšiluk? U ovaj što me otrcava po celom gradu, što razmiče zavese čim čuje naša vrata, što, kad mi uđe u kuću, prvo njuši i zaviruje mi u lonac da vidi šta kuvam, a onda mi se zavlači pod jorgan da vidi sa kim spavam! U taj komšiluk da idem da rasteretim svoju muku? Pa oni mi kad god im se pruži prilika napomenu da nisam njihova, da nisam Srpkinja. Sad kažu da sam Nemica. Svih mi je dosta. I njih, i tebe, i tvoje majke, i svega - sad već očigledno jako iznervirana prasnu Jovana.

– Što mi nisi rekla to ranije, što mi sve to tek sada govoriš?

– Kome da kažem, tebi? Pa ti me u poslednje vreme nisi ni video. Ti si živeo svoj život pun kajanja, briga, straha... Čega li sve ne?! U tvom životu nije bilo mesta za mene, a još manje za moje brige. Smatrao si sebe najvećim mučenikom. Žalio si samo sebe i patio. Nekada mi te je bilo žao, a nekada mi se činilo da u toj svojoj patnji čak i uživaš, da ne želiš ni sa kim da je deliš, samo da te niko ne uznemirava, ništa ne pita, da budeš sam. A ko je mene pitao da li se ja nečega plašim, da li patim zbog nečeg? Imam li i ja nekih muka?

– Nikada se nisi ni zbog čega mnogo žalila, ne sećam se da sam te video da kao ostale žene plačeš, da se žališ.

– I ti si zato mislio da sam ja srećna!? Nikada nisi ni posumnjao u to jer si želeo da je to istina. A nije bila, mužu moj. Plakala sam ja više nego što ti možeš i da zamisliš. Samo se moje suze nisu videle. Bila sam čvrsta žena kako si ti govorio i čime si se kad je bilo potrebno i ti ponosio. Nisi me nikada upitao otkud mi ta čvrstina, da li sam to od oca nasledila ili sam neki namćor na majku. Ni od koga to nisam nasledila, najmanje od majke koja je oči isplakala za nestalim ocem, još manje od oca Jovana koji je u stanju da zaplače samo ako ga lepo zamoliš. Muka i život su me naučili da moram da krijem ono što osećam. Nikada ili retko su mi suze u životu išta pomogle.

Ne seća se Mile kada je Jovana toliko pričala, kada je on imao toliko strpljenja da sluša ta njena naklapanja. Ali kako je duže slušao sve je više imao osećaj da sluša neku drugu ženu koju nije poznavao. Što je najgore, morao je da prizna sebi da je u mnogim stvarima bila u pravu.

– Reci, kada si mi poslednji put uputio nežnu reč, neki kompliment kao ženi? Kada smo razgovarali normalno kao muž i žena? Ako smo i počinjali tako, razgovor bi se uvek završavao svadom. Nekada si me bar branio od sestre, majke. A sada, kada je trebalo

da me zaštitiš od priča, malograđanštine, od ogovaranja, ti si zamislio. Čak si im poverovao i prešao na njihovu stranu. Pre nego što je to i bila istina. Sad je istina, neka pričaju, nema ni potrebe da me ti braniš, sada je sve već svršeno. Tek sada ću sve to da radim svima u inat.

– Znači, ipak, komšiluk nije izmišljao?! reče Mile, u čijem glasu se više osećala želja da Jovana sve to negira makar i bila istina, nego da potvrdi.

– Ti i jesi prvo poverovao njima i osudio me kao da sam kurva. Tako si me tretirao i gurao od sebe Maksu pre nego što sam i posudila na njega. Ti si me svojom sumnjom više upućivao na njega nego što sam sama želela. A on mi je nadoknađivao sve više ono što si mi ti uskraćivao: lepu reč, divljenje, toplinu, nežnost, jer sam ljudsko biće, žena. A potrebno mi je to više nego i sam hleb, jer ja, čoveče, nemam još ni dvadesetpet. Dok sam se osvestila bila sam zaljubljena. Drugi, nadam se, i poslednji put u životu. Rekla sam ti da sada volim drugog čoveka i da sa njim želim da ostanem do kraja života. Ako on to želi, a mislim da želi koliko i ja, možda i više.

Mile je nemo slušao osećajući da bi svaka njegova odbrana bila bespredmetna a ubeđivanja uzaludna. Posle dužeg ćutanja upita je:

– I šta misliš sada da uradiš?

– Da što pre odem iz kuće i oslobodim i sebe i tebe ovih nesnosnih muka.

Mile pomirljivo, umorno, jedva izgovori:

– Uradi kako želiš, idi odmah ako hoćeš. Samo mi se skloni s očiju.

Jovana skoči sa kreveta i histerično poče da viče:

– Sada me i iz kuće isteruješ. Otići ću kad ja budem htela, ali tek onda kada se budem sita napila te tvoje srpske krvi.

Nastala je potpuna tišina. Tek posle duže pauze, skoro plačnim glasom, Mile je promućao:

– Hvala ti! Verovatno sam to zaslužio. Samo ne znam kako, da li zato što sam te toliko voleo, zbog tebe majku iz sopstvene kuće isterao i toliko joj nepravde i bola naneo ili što te ni za kratko nisam mogao da ostavim, što sam dane provodio u kući sa tobom neprestano te grleći? Ne znam, toliko smo se voleli, u svemu se slagali, baš u svemu... Skoro do juče. Otkud u tebi odjednom toliko mržnje? I zašto srpske krvi, pa i tvoj otac je Srbin?

Jovana nije progovorila nijednu reč. Samo je ćutala, svesna da je u ovom nastupu besa rekla nešto što nije smela da kaže. Posle dužeg ćutanja, Mile je opet upita:

– Šta ćemo sa Mićom i on je Srbin?

Jovana kao da je već razmišljala o tome. Vidno uzbuđena, cinično i veoma ljutito odmah odgovori:

– Ja ti ga nisam donela u krilu. Tvoj je, radi sa njim što god hoćeš.

Mile ustade sa stolice. Izgledalo je kao da je pošao da je zadavi. Na njegovom zgrčenom licu očitavala se bol, razočarenje, iznad svega neka tuga, kao da je bio spreman svakog trenutka da zarida. Došavši do nje ispruži ruke sa zgrčenim šakama kao da je hteo da njima obuhvati njen vrat i iskali sav taj narasli bes. Onda naglo zastade kao da se nečeg prisetio, lagano spustio ruke, okrenuo se i došao do Mićinog kreveta. Poljubi ga u čelo i tiho, bojeći se da ga ne probudi, jer je mislio da spava, leže pored njega. Privuče ga bliže sebi i tek onda mirno progovori:

– Samo ti idi. Mića jeste moje dete, i ja ga se neću odreći. Ostaće sa mnom. Što budem jeo ja ješće i on. Za njega će uvek biti, dok sam ja živ.

Kao da se ništa te noći nije desilo, Mile je ustao još u mrak i, kao i svakog jutra, počeo da se priprema za odlazak na posao. Jovana je bila budna, ali se on pravio kao da to ne primećuje. Bez ijedne reči zatvorio je vrata za sobom i nestao u prohladno jutro.

Jovana je ustala odmah za njim. Probudila Miću, obukla ga skoro svečano i, još bunovnog od sna, izvela na ulicu. Uobičaje-

putem, preko pijace, kroz centar, dovela ga do Stanine kapije. Čučnula je ispred njega, namestila mu kapu i kragnu. Zagrlila ga, privukla sebi i jako stegla. Ostala je tako neuobičajeno dugo. A onda, naglo ga odvojila od sebe, pogledala i poljubila u oba obraza. Otvorila je kapiju i skoro ga gurnula u dvorište, oštro rekavši:

– Idi sad!

Pomalo zbunjen čudnim ponašanjem majke Mića je zastao na ulazu. I dok je ponavljao pitanje:

– A ti, a ti? ona je već nestajala iza ugla zgrade.

Došavši sa posla Mile zateče zaključana vrata. Sa određenom slatnjom otključa. Nered u sobi i ispreturane stvari ukazivale su da ga je Jovana napustila. Očekivao je to, ali nije znao da će se to desiti tako brzo, iznenada. Neuredna soba i tišina koja je vladala u njoj kao da ga ošinu po licu. Oseti gorak ukus odbačenog i ostavljenog, uvređeno i postišeno, prevaren od nje ali i celog života. Kao da je život samo prema njemu bio nepravedan.

A onda se priseti Miće. Šta je sa njim? Da ga nije sa sobom povela? Rekla je da ga neće. Možda se predomislila? Pojuri, kao bez duše, prema Koloniji i majčinom stanu. Ugledavši ga kako se u kući mirno igra udariše mu suze na oči. Zgrabi ga i poče da ga ljubi. Kada se malo smirio, reče majci da ga je Jovana napustila. Stanu kao da ta vest nimalo ne iznenadi. Kao da je znala da će to pre ili kasnije da se desi. Sasvim mirno uzvratil:

– Ostavi mi ovde dete, a vi trljajte glavu kako znate.

Izvesno vreme posle Jovaninog odlaska, Mile je spavao kod majke u stanu, bojeći se osvete koju mu je Jovana najavljivala. Otišao bi do stana samo da uzme nešto od svojih ili Mićinih stvari. Usput bi se raspitivao, u razgovoru sa komšijama, da li je nekome rekla gde ide i da li ju je u međuvremenu neko video? Videle su komšije da u Miletovoj duši, i pored svega što mu je učinila, još tinja plamičak ljubavi, da mu je rastanak veoma teško pao i da bi možda bio i spreman da joj sve oprost, kada bi ona htela da

prekine sa dosadašnjim životom i vratila mu se. Tešili su ga da je mnogo bolje što se tako završilo. Sve su znali od samog početka šta se dešavalo, ali nisu smeli da mu kažu da ne bi pogrešno shvatio, ali gde se sad nalazi niko od njih ne zna. Priča se da je jedna grupa Nemaca iz susedne kasarne dobila premeštaj i da je verovatno među njima i onaj što ju je najčešće obilazio. Možda je otišla sa njim?

Vreme je prolazilo a Jovana se nije pojavljivala. Mile je i pored stalnih upozorenja od mnogih dobronamernika da ne ide u svoj stan, u poslednje vreme počeo veoma često da odlazi tamo pod izgovorom da nešto treba da uzme ili proveriti da ga neko nije obio. Pravi razlog je bila potajna želja da nešto sazna o njoj. Vremenom se toliko oslobodio da je jednog dana rekao majci da će se sa detetom ponovo vratiti u svoj stan.

Stana se nije slagala sa tim, ali je, znajući njegovu tvrdoglavost, pristala pod uslovom da Miću dovodi svako jutro, a po njega dolazi posle posla. Znala je koliko će Miletu biti teško da svako jutro pre posla dovodi dete, a i Mići da se tako rano budi. Ipak je pristala, jer je naslućivala razlog, bio je to strah da sam bude u stanu. Mile je verovao da, ako dođu po njega, što je stalno i očekivao, poštedeće ga ako vide dete. U stvari, negde duboko u sebi krio je nadu da će se možda Jovana zaželeći deteta i da će da dođe da ga vidi, možda i kući vrati.

Mića nije bio oduševljen saznanjem da se vraća u njihov stan i da će da spava sa ocem. Prišeo se onih pogrđnih reči koje su mu upućivala deca i ružnih trenutaka koje je doživeo u njemu. Vreme, a posebno ljubav i pažnja, kojom su ga zasipali baka i deka u izvesnoj meri potisli su slike i događaje proteklih dana. O majci se u kući najmanje pričalo, a nije mu posebno ni nedostajala. Osetio je čak neko olakšanje od kada je otišla. Nije više bilo noćnih svada koje su ga iz sna budile, nije nailazio na zaključana vrata, iza kojih je neki Švaba krao njegovu i očevu ljubav, nije više bilo dece koja

sa mu se rugala. Svoj mirni dečiji san našao je u zagrljaju deke Pavla. Ležeći u krevetu na njegovoj koščatoj ruci, sklupčan među njegovim toplim nogama, osećao bi se sigurnim i zaštićenim.

Vraćanjem u stari stan, vratili su se ponovo stari strahovi, nemiri, slutnje. Opet se susretao sa onom istom decom koja su mu danima zagorčavala život i onim istim komšijama koje su virile iza prozora i smejale se. Sada su ga pri svakom susretu milovali po glavi, sažaljevali ga i obavezno se pitali:

- Kako je mogla da ostavi ovako slatko dete?

Pred spavanje, Mile je svako veče izvlačio sekiru iz nekog ćoška i stavljao je pored vrata. U početku Mića na to nije obraćao posebnu pažnju, sve do dana kada je čuo jedan razgovor i usplahireni očev glas:

- Ma, neka dođe po mene, neka povede koliko god hoće onih svojih... Ja neću dobrovoljno da se predam. Pored mojih vrata svake noći stoji sekira. Pre nego što ja budem platio glavom, skinuću prvo njenu ili bar nekom od njenih. Neće me se tako lako dočepati.

Tek tada je Mića shvatio zašto njegov otac stavlja sekiru pored vrata. Od tada je počeo da oseća još veći strah i zebnju da će jedne noći sigurno doći Nemci i ubiti ili odvesti njegovog oca. Pokrivao bi se jorganom preko glave i sa strahom osluškivao. Trzao se na svaki šušanj, na svaki zvuk koji je dolazio spolja sve dok ne bi zaspao. To se ponavljalo iz noći u noć. A onda su počeli u snu da mu se priviđaju oni streljani, krv koja se slivala do ispod samih njegovih nogu i čudan smeh onih što se obešeni ljujaju na blagom povetarcu. Ispričao je ocu šta je sanjao, da ga je strah i da bi voleo da se vrati opet kod bake. Onaj drugi strah zbog sekire, nije pominjao.

Ubrzo se desilo nešto što je Mići mnogo pomoglo da se to i ostvari. Kao i svakog dana Mile je došao sa posla kod majke, ručao i poveo Miću kući. Idući prečicom brzo su stigli. Otključao

je vrata i zakoračio u sobu. Bila je potpuno prazna. Sem njegove i Mićine odeće, koja je bila na gomili nabacana u jednom čošku, nije više bilo ničeg.

– Je li nas to neko pokrao? upita Mića začuđeno.

Mile ga je pogledao odsutno i jedva odgovorio:

– Ne, sine. Sve je to odnela tvoja majka. Da nam je bar jedan krevet ostavila!

Ovaj nenadani upad u stan Mile je veoma teško podneo. Ipak, saznanje da je Jovana u Boru donekle ga je obradovalo. Uporan u svom nastojanju da je još jednom vidi, odlučio da i dalje ostane u stanu. Slamaricu i nešto pokrivke stavio je na pod gde su nekada bili bračni kreveti i nastavio tu da spava. Bio je siguran da će Jovana sa Nemcima doći po njega. Sa strahom, ali i nestrpljenjem očekivao je taj trenutak.

Mića se ponovo vratio kod bake, sa ocem se sretao samo za vreme ručka. Bili su to kratki trenuci jer je on posle ručka odlazio odmah, noseći sa sobom po neku stolicu ili po nešto od stvari koje su mu bile najnužnije. Najčešće je odlazio u žurbi, odsutno, bez ijedne reči.

Primedio je Mile da komšije, u poslednje vreme, opet izbegavaju susret sa njim, a posebno da ga pozovu u kuću. Razlog je doznao kada je prvi put, nepozvan, otišao kod jednog od njih. Ponudio ga je da sedne na stolicu koja je bila njegova. Iznenaden, pogledao je oko sebe i prepoznao mnoge od svojih stvari. Jovana ih je prodala ili ostavila kod njih na čuvanje. Mile nije reagovao, pravio se kao da nije ništa primeto. Nije mu bilo pravo, ali je prećutao. Od tog dana prestao je potpuno da odlazi kod komšija. Najčešće je brzo ulazio u stan i kao u nekom polusnu, ne skidajući odeću, odlazio u čoše i umorno se spuštao na slamaricu koja je još uvek ležala na podu. Satima bi gledao u plafon razapet mislima i pitanjima na koje nije imao odgovor. Mučio ga je razlog zbog čega je Jovana odnela stvari. Ne veruje da je to bilo iz materijalne

koristi, jer je za njih mogla vrlo malo para da dobije. Verovatno je to bio inat, neka vrsta osvete, pokazivanje svoje nadmoći ili želja da mu napakosti, i to ga je najviše bolelo. Nije mu bilo žao ničega što je odnela zbog materijalne vrednosti, ali sad kada ih više nije bilo u sobi oseti još veću prazninu u duši. Shvati da se sve ruši i nestaje i da više povratka nema. Neprestano ga je mučilo pitanje, kako Jovana nije ostavila bar jedan krevet, najnužnije što je potrebno za dete? Komšije su joj sigurno rekle da Mića živi sa njim. Zar je njena mržnja prema njemu toliko velika da i svoje dete odbacuje zbog njega?

Pitanja je bilo bezbroj, odgovora ni na jedno. Povređen neverstvom žene, ostavljen od one koju neobjašnjivo možda još voli, osećao se užasno sam. Ni sa kim nije mogao da podeli svoj bol, nikome da se požali. Mislio je da ga više niko na ovom svetu ne voli i da nikome više nije stalo do njega. Sve je više počeo da sam sebe sažaljeva i oplakuje sudbinu. Sve više su ga opsedale crne misli, padao u ponor gde se ni tračak svetlosti ne nazire i odakle povratka nema. Priželjkivao je kraj, da napokon dođu po njega. Samo da prestane taj košmar, mučnina u želucu, bol u duši, koji i nije bol, ali peče i muči više od bola. A onda bi se prisetio Jovanih reči: „Ja ti ga nisam donela u krilu“ i svojih da se on ne odriče deteta, da će ga on voleti i čuvati dok je živ, tad bi se u njemu probudila neka želja da opstane, da živi, da Mića stasa i na kraju se osveti za sve. Ležao je tako, ne paleći svetla, dok ga umor ne bi savladao. Ponekad bi i obučen zaspao. Ujutru bi se budio, po navici rano, bez sata, i odlazio na posao.

Posle nekoliko meseci od komšija je doznao da se Jovana nalazi u logoru „Berlin“. Njen oficir, odlazeći na novu dužnost, poveo ju je sa sobom i udomio je kod TOT-ovaca. Ubrzo je postala šefica grupi žena koje su u logoru radile.

9.

Te godine zima je došla rano i dugo je trajala. Smetovi, što su ih snažni vetrovi stvarali, bili su neuobičajeno veliki, živa se spustila nisko ispod nule. Zalihe koje su se zatele bile su sve tanje, a crnoberzijanci sve beskrupulozniji. Ponestalo je i zlatnog nakita, mnogih dragih uspomena koje su podsećale na najmilije, ljudi su ih, teška srca, menjali za hranu da bi preživeli. Vadile su se minđuše iz ušiju, skidala burma sa prsta, poneke zarasle u staračke ruke, i menjale za koji kilogram brašna, desetak jaja. Ipak, ljudi su se lagano prilagođavali situaciji. Dovijali su se i snalazili kako su znali. Nadali su se da će sa prolećem doći i kraj rata. Nemci su Novu godinu proslavili bučno, takođe uvereni u brzi kraj rata i svoju pobedu.

Sa prvim danima proleća pristigle su i nove priče o partizanima i četnicima, o njihovim delima i nedelima. Na vlast u opštini i policiji došli su neki „novi“ Srbi. Neke su meštani prepoznavali, a poneke nikada u životu nisu ni videli niti čuli za njih. Otvorene su nove kafane i dućani u kojima se, većinom, kupovalo ispod tezge. Oni imućniji opet su nekako živnuli, izdvojili se od sirotinje. Imali su još uvek šta da menjaju. Pojedine od njih vidali su i u društvu Nemaca, nemačke oficire pozdravljaju skidanjem šešira uz duboki naklon.

U maloj varošici brzo se glas pronosi. Tačno se zna ko je ko, šta radi i kakve ima veze. Zna se kome se treba obratiti i koliko

biti za bilo kakvu uslugu. Još bolje se zna kome se treba sklanjati sa puta i zaobilaziti ga, a kome skinuti kapu.

Tog proleća, sa nicanjem nove trave nicali su i novi bunkeri oko Bora i novi logori. Železnički vagoni, konjski ili stočni, kako ih je narod zvao, stizali su svakodnevno krcati ljudima. Neki su odmah pod stražom odvođeni u logore: političke, kaznene ili radne; neki nastavljali put do Crnog vrha, na seču drva, izgradnju pruge, puta, ili novih baraka i logora. Iz dimnjaka Topionice opet je kuljao žuti gust dim, pun sumpora, koji je prekrivao čitav grad, od koga se jedva disalo. Mine su se palile pre kraja smene, a gromoglasni zvuk sirene najavljivao je početak i kraj smene. Ulicama Bora, pored Nemaca šetali su neki novi vojnici. Govorili su srpski. Bili su to Nedićevci, Ljotićevci, belogardejci i još gomila drugih...

U glavnoj ulici iznad potoka, nekada načičkanoj radnjicama, sada je otvorena samo berbernica i obučarska radnja, i one zjape prazne. Na vratima, da skrate vreme i smanje muku, majstori se legače i dovikuju preko ulice. S dolaskom proleća i pijaca je živnula. Sem tragova od kuršuma na zidu pijačne zgrade, ništa više nije podsećalo na gomile streljanih i vešanih pre samo par meseci. Za pijačnim tezgama stoje obično stariji ljudi, češće žene. Nude ponešto od ranog povrća, vezice zelja, koprive. Ispod tezge nađe se po koje jaje, flaša mleka, mast, čak i pile. Sve može da se kupi za pare, ali radije u zamenu za nešto od obuće, odeće ili za čaršav. Za nakit najlakše, ali ga sve manje ima.

Pored jedne tezge stoje dve žene i nude tegle i flaše iz paraćinske staklare. Jesu sa estetskom greškom, ali mogu da posluže. Za razliku od većine prodavaca, bile su to relativno mlade žene, tek nešto pretekle preko tridesete. Po načinu kako im ljudi prilaze i oslovljavaju ih poimenično, vidi se da su često na ovoj pijaci. Većina je znala da su tegle i flaše samo izgovor, a da je glavna roba duvan. Sitno iseckan, mekan kao svila. Kada bi neko od kupaca zatražio

duvan, žene bi ga odmerile, ako bi im bio i najmanje sumnjiv, obično u glas odgovorile:

- Bože, odakle nama duvan.

Ako bi bio proverena mušterija, savijale bi se ispod tezge i iznosile limenu kutiju za duvan, punu, poklopac se jedva zatvarao.

I Mile je kod njih kupovao duvan.

- Bez hleba bih mogao - govorio je - bez duvana nikako.

Znao je tačno kojim danom dolaze, tako je i kupovao, da mu uvek malo pretekne. Žene su ga već upoznale kao stalnog mušteriju, uvek smrknutog i neraspoloženog. Jedna od njih, da ga malo raspoloži, poče razgovor kroz šalu:

- Je li, je l' ti to dolaziš stvarno po duvan ili ti se neka od nas sviđa?

Odavno se Mile nije našalio, ni kao čovek nasmejao, zato prihvati šalu:

- Ma, sviđate mi se obe, ali iskreno da ti kažem, najviše mi se sviđa vaš duvan. Ne znam, brate, gde ga krijete kad ga u vozu švercujete, ali jeste dobar.

- Gde ga krijemo, pa zna se, tamo gde niko neće da ga traži. A koji ti se duvan više sviđa, Janin ili moj?

- Pravo da ti kažem, ne mogu lako da se odlučim, ali od Janinog manje kašljem.

- Ej, da te pitam, kako se ono zvaše, Mile? Ej, Mile, jesi li oženjen?

- Bio sam, sad više nisam.

- Znala sam, osetila sam te. Samo raspuštenci izgledaju tako kao ti. Zato sam te i pitala. Ja imam čoveka, ali ova moja nema. Oženi se, bre, sa njom, pa da vas Bog vidi. Biće dobro i tebi i njoj. Ej, imaćeš i duvan i ono džabe - uz smeh dobaci žena.

Jana ćuti. Vidi se da joj je neprijatno. Gleda negde ispod tezge u zemlju i crveni. Mile prestade da se smeje. Pogleda u Janu, koja nije dizala glavu. Do sada mu to nije padalo na pamet. Još

uvek oseća prazninu u duši, ni do čega mu nije. Ova šala kao da ga probudi. Možda bi i bilo dobro da se ponovo oženi, možda bi mu bilo lakše? Još jednom odmeri Janu pa joj priđe bliže:

- Jesi li se udavala?

- Jesam. Muž mi je umro pre nekoliko godina. Radio u pačinsknoj staklari, pa mu pluća stradala. Tuberkuloza, kažu doktori.

- Imaš li dece?

- Imam. Sina od deset i kćerku od devet godina.

- Imaš li još koga?

- Imam roditelje i dva brata, ali živim sama sa decom. Imamo svoju kuću i nešto zemlje... Malo je da se svi prehranimo. Roditelji i braća pomažu... I njima je teško. Moram ovako da se dovijam. Počela sam sa staklom, no slaba vajda. Sada sam počela sa švercom duvana. Plašim se, ako me uhvate Nemci ne gine mi zatvor, a ovi nali i dvadeset pet po zadnjici. Od nečeg ipak mora da se živi. Ja se raspičala kao da to tebe interesuje. A imaš li ti dece?

- Imam sina.

- Neka ti je živ i zdrav.

- I tvoj. Kad dolaziš opet?

- Pa, znaš kao i uvek, sledeće nedelje.

- Vi, bre, počeli ozbiljne razgovore, a ja se samo lecka našalila. Oću da budem kuma, vidim ja - dobacuje Janina prijateljica uz glasan smeh.

Jana, kao da to nije shvatila za šalu. Osetila je odjednom da mora nekom da se požali, pa eto, makar i tuđincu. Okreće dugme na džemperu, ne diže glavu i ni jednom se ne nasmeja. Mile se samo kiselo nasmeši, okrenu lagano i pođe. Kao da se priseti nečega, zastade, pa reče:

- Doći ću u onu nedelju... Po duvan!

Ubrzo, posle tog razgovora, Mile dovede Janu i njeno dvoje dece. Već sutradan po njihovom dolasku ode u crkvu, potom u sud i

zatraži zvanično razvod braka od Jovane. Sa strepnjom je očekivao trenutak kada će se ponovo sresti sa njom. Pribojavao se odluke suda o dodeli deteta, njenog nastupa, ali i samog sebe. Hoće li imati snage da se obuzda ako ga Jovana isprovocira nekim svojim postupkom? Na poziv za raspravu nije dugo čekao, kao da se i sudu žurilo. U hol ispred naznačenog broja kancelarije stigao je prvi. Jovane još nije bilo. Za tren mu je kroz glavu proletelo da možda neće ni doći. Kao da zbog te pomisli oseti strah, razočarenje. Nije bio svestan da je to bila potajna želja da je vidi još jednom.

Jovana je ipak došla. Brzim koracima približavala se klupi na kojoj je Mile sedeo. On, ne razmišljajući, ustade ali odmah zatim ponovo sede. Jovana mu pride sasvim blizu. Pozdravi ga samo klimanjem glave. Mile joj jednako odgovori. Izvesno vreme vladala je tišina, onda ona upita:

- Kako je Mića?

- Dobro - odgovori Mile ne pogledavši je.

Pozvali su ih da uđu. Rasprava je veoma kratko trajala. Posle obostranog odbijanja da se pomire, sud donese odluku da su razvedeni. Na primedbu sudije da muško dete pripada majci i da se njoj dodeljuje Mile se pobuni, ali ga sudija prekide. Jovana je ćutala. Na pitanje sudije da li prihvata dete, ona bez snebivanja odgovori:

- Ne! Slažem se da dete pripadne ocu. Sada sam u situaciji da dete ne mogu da prihvatim.

Sudija klimnu začuđeno glavom i zaključi raspravu.

Jovana prva otvori vrata i bez ikakvog pozdrava izađe. Kada je Mile izašao na ulicu, nje više nigde nije bilo. Zažali što je nije pitao zašto je stvari iz kuće podelila komšiluku, zašto bar Mići nešto nije ostavila? Planirao je da joj puno toga kaže, međutim, nije rekao ništa.

Ode do majke i saopšti joj da se razveo od Jovane i da će da se venča sa Janom. Majka ga pogleda. Po njenom držanju moglo se

osetiti da je to ni najmanje ne pogađa. Dugo nije progovorila ni reč, onda se okrenu prema njemu, pogleda ga majčinskim pogledom i istim glasom u kome se osećao prekora ali i sažaljenje, upita:

- Što, luda moja glavo, dovede ženu sa dvoje dece?

Mileta malo zbuni ovakvo pitanje majke, onda odlučno, kao da je već ranije o tome razmišljao, odgovori:

- Zato što nisam hteo ženu bez dece! Ova je znala da očuva svoja dva pa će znati i ono moje, treće.

- Nek' ostane Mića kod nas, da mi brinemo o njemu. Biće i njemu bolje i tebi lakše - reče Stana.

- Ne, ne mogu, majko, da ti ga ostavim. Gde ja tu i on, zato sam se i oženio.

Tako je Mića dobio novu majku, sa njom brata i sestru. Jana dovede sa sobom i kozu Micu, koja ubrzo postade glavna Mićina briga.

Od prvog dana Mile je želeo da bude pravi otac i vodio je strogo računa da se prema svakom detetu ophodi jednako, da se pored Miće ono dvoje ne osećaju kao pastorčići. Ponekada bi i preterivao u tome, što bi Miću itekako zabolelo. Za razliku od Mileta, Jana se nije mnogo trudila da pokaže neku majčinsku ljubav prema Mići. Doduše, ni jednom od kada je došla, nije podigla ruku na njega, ali nepravda se ne deli samo šamarima. Osetio je on to na mnogo drugih načina. A deca, k'o deca, kao najmlađi morao je da trpi sve. Gledao je Mića svakoga dana Janu kada šalje svoju decu u školu, kako im tepa i ljubi ih. Gledao bi sa strane, pa ostajući danima sam sa njom, jer još nije bio pošao u školu, pokušavao je da joj se približi, izmami koju nežnu reč ili poljubac. Ona kao da to nije primećivala, ni jednom ga nije ni pomilovala, ni zagrlila. Naprotiv, činilo se Mići, kako je vreme prolazilo da je sve nabusitija i grublja. Svako jutro morao je sa kozom da ode u potok i ostane sa njom da je čuva sve do posle podneva. Vraćao se izgledneo, nešto pre nego što bi mu otac stigao sa posla. Uvek, kada bi zatražio nešto za jelo, Jana bi mu odgovorila:

– Sad će ručak.

Živa i Vera, njegovi brat i sestra, stizali su kući uvek pre njega i nikad nisu bili gladni, niti su ijednom zatražili da jedu pre ručka. Često je, sedeći tako satima sam sa kozom, razgovarao sa njom, zalio joj se, znao bi i da zaplače kraj nje. Samo njoj je mogao da poveri sve svoje muke. Sirene su počele sve češće da najavljuju uzbunu. Ubrzo posle toga pojavljivalo bi se na desetine savezničkih aviona. Prvo bi se čuo slab udaljeni zvuk, koji je postajao sve jači, dok se ne bi pretvorio u pravu grmljavinu. Brundanje aviona slilo bi se u jednu gromoglasnu melodiju od koje su prozori podrhtavali. Teške bombardere na putu prema Ploštiju, gde su bombardovali naftonosna polja, pratila je uvek grupa lovaca. Leteći veoma često u brišućem letu, iznad same zemlje, najviše su stvarali paniku među stanovništvom. Ponekada bi ispalili po koji rafal, a onda se pod ostrim uglom ustremili prema svojim „tvrđavama“. Okretali se oko njih, nadvisivali ih ili se podvlačili ispod njih. Sve je to više ličilo na igru, nego na borbeni manevar.

Pojavom aviona započinjala je da dejstvuje veoma jaka protivavionska artiljerija. Od stotine ispaljenih granata, koje su se na nebu rascvetavale u mnoštvo crnih ruža, nebo je postajalo crno, kao da ga je kišni oblak prekrio. Snažne detonacije granata, velikog kalibra, zaglušivale su uši i još dugo se ponavljale kao eho u klancu. Hiljade šrapnela, od eksplodiranih granata u vazduhu, zasulo bi zemlju. Posle reskog zvižduka čuo se tup udarac o tlo. Bili su to komadi vrelog metala, sa ostrim bodljikavim ivicama, na kojima se ponekad videla, najčešće žuta, boja zaostala od nekog natpisa. Zvuk aviona postajao je sve slabiji, dok na kraju ne bi iščezao. Tada je i artiljerija prestajala da dejstvuje i zavladao bi tišina, posle čega je dugim neprekidnim zvukom sirena najavljivala kraj uzbune. Scenario se ponavljalo i pri povratku aviona.

Dešavalo se da neki od aviona bude pogođen nad Rumunijom, tada bi zaostao od svoje grupe. Na njega bi se artiljerija po-

stano okomila. Po broju eksplozija u njegovoj blizini reklo bi se da su sve cevi uprte u njega. On je lagano nastavljao put. Gledajući sa zemlje kako se nakrivljuje na jednu i drugu stranu, uz zavijanje i kuckanje motora jedva vuče, ljudi bi odahnuli tek kada artiljerija prestane da dejstvuje, a njegov zvuk se sasvim izgubi u daljini.

Nekada, avion za kojim se je vukao crni dim, a rad njegovih motora postajao sve neujednačeniji, nestajao je iza brda ili šumara. Na nebu je ostajao samo trag aviona i bele kupole padobrana parade koja se spašavala. Tada je nastajala trka, ko će pre do njih: Nemci iz grada, četnici ili partizani iz okoline. Ako se na nebu ne bi pojavili padobranci a avion se u plamenu stropoštao na zemlju, ljudi su krišom skidali kape, a neko bi se i prekrstio. Pričalo se da su Vlasi, iz obližnjih koliba pored kojih je pao jedan avion, krišom sahranili u šumi trinaesticu poginulih i da su većina među njima bili crnci.

Za vreme vedrih dana, avioni su se tako dobro videli i presijavali na suncu, postojala je velika verovatnoća da artiljerija neki pogodi. Zato su počeli sve češće da preleću grad u toku noći ili su prethodno doletali lovci, koji su, špartajući iznad grada, pravili dimnu zavesu. Nebo je tad postajalo neprozirno, a avioni nevidljivi. Kada su preletali noću, nebo je bilo obasjano reflektorima sa zemlje kao da je dan. Krstarili su po njemu sve dok neki od aviona ne pronađu. Onda ga je nekoliko reflektora hvatalo u „klešta“ a sva artiljerija bi se ustremila na njega.

Jednog dana, da bi se zaštitili od radara, iz aviona, na radost dece, počeli su da izbacuju gomile staniolskih listića. Ti listići mogli su se naći u mnogim šumama i na poljima preko kojih su nadletali avioni. Padali su u njive, livade, na grane drveća. Treperili pri najmanjem povetarcu i presijavali se, podsećajući decu na novogodišnju jelku. Kada je Mića prvi put doživeo nalet aviona i vazдушnu uzbunu, bio je sam sa kozom u potoku. Uplašen kanonadom topova, avionima koji su mu preletali iznad glave i zavija-

njem sirena, ostavio je kozu i pojurio prema kući. Na vratima ga je sačekala Jana i viknula:

– Gde ti je koza?

– U potoku! - odgovorio je i utrčao u kuću.

– Kako si smeo da ostaviš kozu samu? Odmah se vrati po nju!

Upлашен, плачући, vratio se u potok pre nego što je sirena oglašila kraj uzbune. Pored žbuna, gde ju je i ostavio, koza je mirno brstila. Nikada više nije ostavljao kozu, niti bežao kući. Znajući iz priča koliko su opasni šrapneli koji su doletali sa neba, silazio je niže u potok, potražio neko deblje drvo kao zaklon i ispod njegove krošnje sačekivao kraj uzbune. Poneki šrapnel uz oštri zvižduk zarivao se u zemlju na samo nekoliko koraka od njega. On bi ga iščeprkao iz zemlje i radoznalo prevrtao u rukama. Bio bi još vreo.

10.

Ljudi su se nekako privikli na prisustvo Nemaca, ali nisu mogli na glad. Niko se glasno nije bunio, svakodnevno su odlazili na svoja radna mesta praveći se da ne vide šta se dešava. A delovalo se mnogo toga. Logori su se sve više širili. Sabirni, kao što su „Simens“, „Drezden“, „Sever“, „Jug“ u kojima su bili smešteni radnici dovedeni na prisilni rad i kazneni „CT“ u kojima su smešteni politički zatvorenici, zarobljenici, Jevreji... „CT“, najslušaniji logor, bio je smešten ispod železničke stanice, preko puta „bazena“ i ulaza u preduzeće. Bodljikava žica, kojom je bio ograđen, dopirala je sa jedne strane do same ulice. Na uglovima su štrčale visoke stražare iz kojih su virile mitraljeske cevi i svetilucala stakla reflektora.

I u ostalim delovima grada, najčešće periferiji, nicali su novi logori. U samom gradu, bilo ih je oko desetak, a ostali u okolini ili na putu prema Crnom vrhu, Žagubici, Petrovcu na Mlavi, Požarevcu, sve do Kostolca. Na tom putu ukupno ih je bilo tridesettri. Skoro na svakih pet kilometara po jedan. Svi su oni podignuti sa ciljem da na neki način opslužuju Borski rudnik. U početku su u tim logorima bili smešteni uhvaćeni partizani ili njihovi simpatizeri, kasnije Jevreji, Cigani, Rusi, Grci i drugi. Posle kapitulacije Italije i Italijani.

U jednom broju logora bili su smešteni „slobodnjaci“, koji su korišćeni za izgradnju novih logora, rad na pruzi prema Crnom

vrhu, za seču šume, ali i za rad u rudniku. Te „slobodnjake“, slala je srpska - Nedićeva vlast, po dogovoru sa Nemcima, periodično ih skupljajući po celoj Srbiji. Krajem 1942. pristiglo je i dvanaest hiljada mađarskih Jevreja u pratnji takozvane „TOT“ organizacije, koja je od tada preuzela glavnu brigu oko logora. Kao pomoć, pristigle su im i prve jedinice belogardejaca-Rusa, izbeglih za vreme oktobarskog prevrata, koji su se stavili Nemcima na raspolaganje. Njima se priključila i jedinica osnovana od borskih Rusa.

Varošica je postala prezagušena od toliko pridošlica, ali su i pored toga svakog dana pristizale nove kompozicije, sa punim vagonima ljudi. Nemcima je bilo potrebno sve više radne snage da bi proizveli za vojne potrebe što više bakra. Varošica je pored svojih meštana imala oko trideset hiljada logoraša i deset hiljada „slobodnjaka“. Mnogi od tih ljudi, koji su imali sreće i vratili se svojim kućama, ostali su teški invalidi. Veliki broj njih ostavili su svoje kosti, pokopani na znanim i neznanim grobljima.

Uslovi pod kojima su radili bili su užasni. U dronjcima, sa oznakom „Jevrej“ ili „politički“, bosu usred zime, sa umotanim krpama ili drvenim klompama obuvenim na bosc noge, postrojavani u redove i kolone, izlazili su iz logora na ulicu, hodajući ćutke pognutih glava prema rudniku gde su većina radili. Kao posmrtna povorka, svakoga dana, izlazili bi na logorsku kapiju, da se mnogi od njih više nikada ne bi vratili. Ljudi koji bi se zatekli na ulici posmatrali su ih bez reči, hvaleći Boga što nisu u njihovoj koži, poneki sa stidom što je čovek.

Na odgovornim mestima u opštini, u policiji i u svim mesnim kancelarijama, postavljeni su uglavnom ljudi nesumnjivo lojalni okupatoru. Varošica je bila prepuna vojske, Nedićevih žandara, Pećančevih i Ljotičevih četnika, belogardejaca... Zahvaljujući njima, i pored toliko ljudi u varošici, Nemci su uspeli da naprave atmosferu prividnog reda i mira ne angažujući se lično u tom poslu. Sve ustanove i škole radile su naizgled normalno.

Te 1942. godine i Mića je stasao za školu. Na drugom kraju grada, pored gradskog fudbalskog igrališta, u preuređenoj kafanici „Kod veselog rudara“, smešteni su đaci svih razreda. Polazak u školu činio ga je srećnim jer se bar delimično oslobodio od čuđenja Mice, ali pomalo i plašio od onog što ga čeka, učitelja, koga prvi put vidi u životu, novih drugova, za koje ne zna kako će da ga prime. Strepeo je, s obzirom na loše iskustvo koje je imao sa decom iz komšiluka. Već posle nekoliko dana sa nestrpljenjem je očekivao vreme kada bi odlazio u školu. Uzbudivala su ga nova saznanja, radovao se novim igrama.

Kao i sva deca, i on, posebno je voleo čas veronauke, uglavnom zbog oca Milorada i lepih priča, koje je on, na samo njemu svojstveni način, kazivao. Bio je to divan čovek pun blagosti i dobrote. Za sve je imao vremena, lepu reč, dobar savet. Starija deca su ga pamtila još iz vremena pre rata, kada im je pri svakom ljubljenju ruke, ostavljao u džaku bombonu ili makar kocku šećera. Poznavao je skoro svu decu i znao većinu imena njihovih očeva. Kad god bi sreo Miću pomilovao bi ga po glavi i upitao šta mu radi otac Miodrag. Sećao se njegovog imena iako on skoro nikada nije išao u crkvu. Otac Milorad je bio i dobar pedagog. Nije suvoparno savetovao i naređivao, već je znao tako da priča da kroz priču uči decu o dobru i zlu, o životu. Učio ih je kako treba voleti i praštati. Kako izbaciti mržnju iz sebe i moliti se i za svog neprijatelja, da mu Bog oprostí jer ne zna šta radi. Učio ih je o Božijoj milosti, ali i kazni za ono što Bogu nije milo.

Govorili su Mići još pre škole da Bog sve vidi, da je svuda oko nas, pa i u nama samima. Naučio ga je deka Pavle i mnogim molitvama. Naučio da svako veče pre spavanja klekne na ivicu kreveta, sklopi ruke i zatvorenih očiju moli:

- Bože, daj zdravlja mojoj mami, mom tati, baki i deki. Daj i meni puno zdravlja, da dobro spim i ništa ne snim.

Mića se molio i dalje za majku iako ga ona nije želela, iako je nije video više od godine dana. Sada se molio i kako ga je otac

Milorad naučio „da joj Bog oprostí sve, kao što joj je i on oprostio i zaboravio sve ružno“, jer ipak je voli više od svake druge mame. Pored molitvi, učio ih je otac Milorad i o drugom što ih čeka kroz život, o nepravdama i zlu, iskušenjima i dilemama koje ih čekaju u životu, o deset Božijih zapovesti koje moraju uvek da imaju na umu. Svaku je zapovest posebno obrazlagao navodeći i primer ili pričajući neku priču koja je sve objašnjavala a lako se pamtila. Govorio bi:

– Draga moja dečice - izgovorio bi to takvim glasom kao da njime hoće sve u razredu da pomiluje - danas ćemo pričati o Božijoj zapovesti koja glasi „Ne ukradi“. Ispričaću vam priču o malom Nikolici, koji je za trenutak podlegao iskušenju i zaboravio na ovu zapovest. Nikolica je živeo u siromašnoj porodici, gde nije bilo hrane u izobilju, ali gde se živelo pošteno i slavio Bog. Ono malo hrane što su imali, štedeli su koliko god su mogli da bi na Božiji dan, svoju krsnu slavu, mogli da dočekaju i ugoste sve goste dobronamernike, da se pri tom ne postide. Jednog dana, majka je primetila da Nikolica, kada ona nije kući, uzima slatko iz tegle, jedine koju su imali, a koju je ona čuvala za slavski dan. Zato ga je zamolila da više ne dira slatko. Nikolica nije poslušao. Čim je majka izašla, dovukao je stolicu i popeo se na nju da bi dohvatio teglu na ormanu. Stolica se prevrnula, Nikolica pao i povredio ruku. Možda je to bila samo slučajnost, možda i nešto drugo, neka opomena. Prosudite sami.

Na svakom času veronauke Mića je saznavao nove stvari, pa i o ljudima, koji malo ili nikako ne praštaju, a uvek su spremni da osude.

– Niko od nas nije Bog - govorio je otac Milorad - da nekom sudi. Najveći je greh suditi roditeljima koji su vam život podarili, čije ste i meso i krv.

Slušao ga je Mića i verovao mu sve što kaže. Ipak, neke stvari mu nisu bile jasne, mnoge su ga bunile. Setio bi se svojih roditelja.

slatke, koja je bila u poslednje vreme prema njemu veoma loša. Kao da mu nije bila majka, kao da ga nikada nije ni želela ni volela. Ostavila ga je i već dugo nije došla da ga vidi. A nije daleko, nema ni kilometar. Nije došla da ga upita kako mu je sa drugom majkom, sa bratom i sestrom, koji mu to i nisu. Da ga upita da li je gladan i da li mu je zima? A bilo mu je i užasno zima, i bio je još više gladan. Sada ga muči stalno pitanje: da li i takvoj majci treba oprostiti? Svi su je osuđivali. Posle svega što je od oca Milorada čuo on joj je oprostio, pa ipak ljut je na nju, zašto ne dođe da ga vidi? U poslednje vreme sve češće misli na nju i sve mu više nedostaje. Možda bi trebalo sam da je potraži, da joj kaže da joj je sve oprostio, onako kako ga je učio otac Milorad, i da je opet puno voli. Voli i tatu više, ali on sada ima drugu decu. O svemu ovom najviše je Mića razmišljao posle časa veronauke. Mislio je da je najbolje da, kada mu se ukaže prilika, o svemu porazgovara sa ocem Miloradom i da ga upita šta da radi.

Godina se bližila kraju. Lišće sa drveća odavno je opalo i već prve pahuljice snega promiču. Mića je naučio mnoga nova slova, ali još nije doneo odluku šta da uradi. Da li da potraži majku ili ne? Kod kuće mu je sve teže. Hrane ima sve manje, u sobi je sve hladnije. Hrane više nema ni za Micu. Lišće je opalo, veliki snegovi su pokrili polja. Ali Mica više nije njegova briga. Sada ga sve češće šalju da na velikoj gradskoj deponiji čeka kamion koji istovaruje đubre i da sakupi u džak sve što bi moglo da se stavi u koret. Nije bio sam. Mnogo promrzlih ljudi čekali su isto što i on. Kada bi kamion istresao đubre, svaki je sa glavne gomile vukao đubre rukama prema sebi ne misleći da može da se ozledi ili možda zarazi. Jedino je bilo važno doneti kući nešto u džaku.

Bila je to duga i oštra zima sa mnogo snega. Od odeće i obuće nije bilo da se kupi skoro ništa, a ono malo što se zateklo pocepalo se, a deci bivalo sve kraće i sve tesnije. Na već tesnim cipelama odavno su „progledali“ đonovi. Noge stalno mokre. Krpio je Mile

dok se moglo, sada više nema čime. A nogu je mnogo. Umetnik
dona sada je stavljao drvo, na njega pleh, ako nađe. Jednog jutra
Jana je rekla Miletu:

– Sem ovo malo proje što dobijamo, nemam više deci šta da
dam da jedu. Jedino da zakoljemo Micu.

– Znam. Odavno sam očekivao da mi to kažeš. Idemo u Gle-
vicu kod tvojih. Dali su mi odmor, dobio sam i ausvajš da mogu
bez problema da putujem.

– Da li rade vozovi? Vidiš koliki su smetovi? zabrinuto upita
Jana.

– Ako moramo, ići ćemo i pešice, a Micu vodimo sa sobom.

11.

U stočnom vagonu, pored bubnjare, smestila se cela porodica.
Mama Mica mekeće u čošku, kratko vezana za gvozdeni šip. U vago-
nu još nekoliko putnika, uglavnom radnika Vlaha iz obližnjih sela i
pusta. Koza im ne smeta, navikli na stoku i više je cene nego ljude.
Čak čira brekćući sve dublje ulazi u snežne nanose, prolazi Četvrti,
Čiglanu, Suvu reku zastajući na stanice samo da prikupi paru, vago-
ni se lagano prazne. Putnici iskaču i nestaju u mećavi i smetovima.
Već sutra ujutru, po mraku, opet su ga sačekivali na istom mestu i
sukakali u vagon da bi se vratili na posao. Prevoz je besplatan sve do
Metovnice, dvadesetak kilometara, stoga konduktera i nema, samo na
ulazima vagona prve klase stoje naoružani vojnici. Još desetina sedi
u službenim kolima, naoružani do zuba. Verovatno se u vozu nalazi
neko sa višim činom ili sprovode nekog zatvorenika. Znaju partizani
ponekada da iznenade i zaustave voz, zato su uvek na oprezu.

Uz zaleđeni Timok prislonila se železnička stanica Metovnica, veća
i lepša od svih uz prugu prema Boru, ali i prema Paraćinu. Ona je po-
slednja stanica borskog čire i prelaz u drugi voz u oba smeru. U stanici
više policajaca nego putnika. Kontrolišu svakog, i muško i žensko. Od
Bora do Zaječara i dalje prema Nišu, vozovi idu redovno. Pruge se čiste
i održavaju, bakar i zlato moraju da stignu u Nemačku. Pruga prema
Paraćinu je manje važna, slabije se održava, ima i mnogo uspona pa je
preko zime, veoma često, u prekidu. Karte za voz u tom smeru se još ne
izdaju jer se ne zna kada će i da li će uopšte u toku dana voz da stigne.

Vejavica je sve jača. Snažni vetar kovitla sneg i baca ga u lice i oči. Hladnoća ujeda za čelo, za nos. Uši kao da otpadaju. Mile posla decu sa Janom u staničnu čekaonicu, a on zbog kože ostade ispred. Zaklonio se iza staničnog zida. Cupka i trlja ruke, ali zubi sami cvokoću. Posle nekoliko sati počеше da izdaju karte. Putnici radosno zagrajaše, znači doći će voz. Bolje ikad nego nikad. Kao iz magle, kroz guste snežne pahuljice, skoro nečujno, pojavi se lokomotiva sa nekakvom skalamerijom što gura ispred sebe i odbacuje sneg u stranu. Kratko pisnu i uz škripu točkova stade. Putnici se brzo ukrcaše. Lokomotiva još jednom pisnu, para snažno zašišta i pokulja kroz cevi iz njene utrobe, točkovi na šinama nekoliko puta u mestu zašljajfovaše, a onda lenjo krenuše.

Sa leve strane pruge, okićen granama prekrivenim snegom i injem lagano beži zaleđeni Timok i nestaje u belini. Na kraju kompozicije u furgonu smestio se Mile sa porodicom i kozom. I većina malobrojnih putnika na stanici ukrcalo se u taj furgon. Voz skoro prazan. Sem službenih lica sa železnice, putnika gotovo da i nema. Po ovakvom vremenu na put kreće ko mora ili ga neka velika muka natera. Voz sve više brekćući zavlači se u klisuru, lagano se penje uz brdo. Snežni nanosi sve veći. Dosežu već do polovine vagona. Lokomotiva sve više malaksava, proklizava i brekće, no još uvek se lagano penje uz brdo. Na jednoj zaravni stade. Ljudi se uskomešali. Čuje se neko pored voza kako viče:

- Skuplja paru, sad dolazi ono najgore.

U vagonu nema uobičajenog žagora, ljudi nerado pričaju. Jedna žena upita zabrinuto:

- Da li je pruga skroz prohodna? Je li juče stigao voz do Paraćina?

Niko ne odgovara. Niko ne zna. Jedan iz ćoška viče:

- Ako prođemo Čestobrodicu onda smo na konju!

Nadomak Čestobrodice mestimično smetovi nadvisuju vagona. Među putnicima zebnja, šta ako se baš tu zaglave? Kako će iz vagona napolje? Noć se lagano prikrada. Između dva nanosa

stina. Snažan vetar oduvao sneg. Voz ponovo stade. Iz lokomotive, crn od čađi, mašinovođa isturio glavu i viče:

- Ljudi, ne možemo dalje! Požurite dok se još vidi. Iza prve krivine je stanica Obradova stolica.

Gomila se stisnula u klupko. Oni snažniji probijaju se kroz smetove i prave prtinu. Jana vuče na uzici kozu koja se sa mukom u skokovima jedva kreće. Mile pravi prtinu ispred Vere i Miće, a Živa tera kozu i pomaže majci. Mile ih bodri da izdrže još malo, ali od snažnog vetra jedva ga čuju. Odjednom pade mrak, ubrzo se ipak ukaza slaba svetlost.

- Evo je - povikaše sa olakšanjem skoro svi u glas. Povrati se prima snaga, pa krenuše još brže.

U maloj staničnoj čekaonici milina. Na sredini prostorije velika limena peć miluje svojom toplinom. Pored zidova klupe nalik na one u parkovima. Gomila drva i uglja pored peći razgaja dušu. Jana izvadi iz torbe parče proje koje podeli deci. Svi se namrštiše i prokomentarišaše na svoj način.

- Izdržite dok ne stignemo u selo - reče skoro ljutito, pa se i ona primače bliže peći.

Ljudi se zagrejali, raspričali, planiraju i brinu za dalje.

- Možda će sutra lokomotiva sama da probije smetove. Voz se nije vratio nazad - kaže jedan brka.

- Ma, jok! Doći će sa suprotne strane iz Paraćina - dobaci onaj pored njega.

- Dabogda da se vreme prolepša, inače mrka kapa da će doći sa ljedne strane - reče postarija žena, povezana crnom vunenom maramom iz koje joj samo nos viri.

Iz službenih prostorija izađe železničar sa crvenom kapom. Svi se okrenuše prema njemu očekujući šta će da kaže. Dode do peći, protrlja ruke, pa kroz smeh poče:

- Šta ste se toliko uplašili, zima će brzo da prođe?! onda ozbiljno nastavi - javili su nam da je voz sa putnicima iz Paraćina kre-

nuo prema nama, još ga nema. Verovatno ni on nije mogao da se probije kroz smetove. Misle da je negde na kilometar ispred tunela. On i ovaj vaš trebalo je na ovoj stanici da se mimoiđu. Noćas sigurno neće ni jedan doći. Toplo vam je, ložite vatru, pa ćemo sutra da vidimo situaciju. A čija su ovo deca?

- Moja - javi se Mile.

- Dođi, uzmi onu dugačku železničarsku bundu, pa prostri deci na klupu da spavaju.

Kad se Mića probudio bilo se već dobro razdanilo. Vreme se malo stišalo, ali i dalje je vejalalo. Vidi oca i ostale kako još stoje pored peći i dogovaraju se šta će. Čuje kako Mile skoro viče:

- Ma, ne vredi ljudi više da čekamo, ko zna kad će ovo da stane, a do tad neće ni jedan voz doći.

- Gde ćeš, čoveče, sa ovom decom?! Preko tunela ne mogu, veliki su smetovi, a kroz tunel mrak, prst pred nosom ne vidiš. Šta ćeš ako naiđe voz, kanali su puni vode. Po ovakvom kijametu i životinje se sklanjaju unutra. Predlažem da još malo sačekamo, probiće se neka lokomotiva, znaju da smo mi ovde - reče brka skoro ljutito.

- Kakvo čekanje vas je spopalo, ljudi, ja čekam već dva dana - udara kontru onaj pored brke i nastavlja - do proleća možemo da ostanemo. Nego, idemo kroz tunel. Ja ću prvi, ko hoće neka pođe za mnom. Ako Bog hoće, stići ćemo.

Mile pristade prvi i skoro svi ostali, sem brke. Železničar sa crvenom kapom pride Miletu:

- Evo vam dva fenjera, jedan nek' nosi prvi, drugi daj poslednjem u koloni. I evo vam sekira, zlu ne trebalo. Ostavite sve kad stignete u sledeću stanicu. Ajd', pa nek' vam je sa srećom!

Ljudi krenuše. Napred oni jači, u sredini žene i deca, a na začelju sa fenjerom opet jedan snažniji, za svaki slučaj. Treba prvo stići do tunela, smetovi su veliki. Oni prvi, što razgrću sneg, već mokri do iznad pojasa. Mile drži Miću za ruku i grdi ga što se žali da mu je hladno:

- Zatvori usta, ne pričaj toliko i diši na nos! Trljaj uši rukama! Ni malo, i stigli smo.

Migoše do tunela. Skupili se svi na ulazu, otresaju sneg sa nogu i odeće buljeći napred u mrak. Od snežnog belila oči im oslepile, već ne vide ništa. Upališe fenjere. Mrak pobeže dublje u tunel, a slabašna svetlost za njom. Čovek sa sekrom u ruci uze nož, prekrsti se, pa krenu u mrak. Usput dobaci:

- Ako možete držite se za ruke, vlažno je i klizavo. I čutite, ako naiđe voz ili ko zna šta, da čujemo.

Bojažljivo, sa zebnjom i strahom, krenuše korak po korak, sa praga na prag. Ne vide gde gaze, odmerili svi dužinu koraka prema pragovima, pa se svi ljute kad neko poremeti ritam. Mića između oca i Žive, poskakuje, ali mu noga često sklizne, kratak mu korak. Živa ga šapatom prekoreva što više ne pazi:

- Šta se stalno okrećeš, gledaj napred?!

- Neko je zatvorio tunel, ne vidi se više svetlo - šapuće Mića uplašeno.

- Al' si glup. Ne vidi se više zbog krivine - smeje mu se Živa.

- Čutite vas dvojica! grdi ih otac.

Miris truleži i lepljiva tmina ledi krv u žilama starijima a kamoli deci. Odužilo se, nikad kraja. Zastali su da se malo odmire i da malo oslušnu. Sem što poneka kap vode padne sa plafona i tihi žubor neke vode koja dopire iz dubine mraka, ništa se drugo ne čuje.

- Idemo polako! zapovedi čovek sa čela.

Oglasi se i Mica, zameketa i krenu za Janom trzajući se na konopcu. Svima se čini kao da je večnost prošla, odužilo se, nikad kraja. Tišinu prekinu čovek sa čela:

- Ljudi, evo izlaza, vidi se svetlo!

Negde u daljini nazirala se svetla tačka. Izgledala je tako mala i jako daleko. Svi zagrajaše i krenuše malo brže. Sa svakim korakom tačka je postajala sve veća, dok se ne ukaza otvor u stvarnoj

veličini. Bljesak belila zaslepi ih za trenutak, a hladan vetar ujede za lice. Treba opet kroz sneg i smetove, kroz mećavu, ipak su srećni što su izašli iz mraka, raspoloženje im se popravi, te krenuše novom snagom. Dodoše do neke litice što im je zaklanjala vidik, kad se ukaza priželjkivana slika: stanica, ispred koje je stajala lokomotiva izbacujući oblake pare.

12.

Nadomak Paraćina, uz brzu Crnicu, svilo se lepo selo Glavica. Domaćini uglavnom imućni, zemlja blagodatna, svega ima, i hraba i vina. Ali seljaku uvek nedostaje dinar, čak i za skromnu radnicu, skoro iz svake kuće, neko radi u gradu. Neko u Štofari, neko u Srpskoj fabrici stakla. Mnogima je naporan rad u fabrici, jelačenje po svakojakom vremenu, posle svega još rad na njivi, odnelo zdravlje, nekima i život. Tuberkuloza je čest gost u kući. Od kako je počeo rat, sve postade još gore. Rekvizicija i nameti upraznili ambare i staje. Kad otima Švaba, još i nekako, tudinac, okupator, ali kad ti komšija i svoj otima, duplo boli. Od Švabe može nešto i da se skrrije, od svojih ništa.

Iznad sela proplanak, crni se od brada i crnih šubara. Svaka šubara je jedno jagnje. Jadno li je ako se crno rodilo. Vojska su, a u kući sa ženom spavaju i ceo dan u kafani piju i badavadžišu. Videli ljudi računicu da je bolje da im se priključe sami, nego da ih oni zovu, zato vojske sve više, a radnom seljaku sve teže. Ako mu je, ne daj Bože, neko iz bliže ili dalje rodbine prišao „crvenima“, nož mu stalno stoji ispod grla. Malo, malo, pa nekoga mrak pojede. I oni drugi nisu mnogo bolji, kad nalete u selo ne pitaju mnogo, ko je sumnjiv ne gine mu metak u čelo.

Priča se po selu: nekad bio duvač stakla, sada vođa crne trojke. Udarila vlast u glavu, oslepila, pa ne vidi više ni rod, a kamoli